

Włodzimierz Chorązki
Uniwersytet Jagielloński

HERALDYKA GMINY GÓZD
Opracowanie historyczno-heraldyczne

Kraków, lipiec 2007 r.

HERALDYKA GMINY GÓZD

EKSPERTYZA HISTORYCZNO-HERALDYCZNA

Wstęp

Ustawa o samorządzie terytorialnym z 8 marca 1990 roku zezwala jednostkom samorządu lokalnego na posiadanie swoich symboli. W praktyce okazało się, iż ustawodawca rozumiał pod tym pojęciem herb, logo lub jednostkowy sztandar. Dopiero ustawa o samorządzie powiatowym: artykuł 12 ustęp 10 z dnia 5 czerwca 1998 roku o samorządzie powiatowym (Dz. U. Nr 91, poz. 578 z późn. zm.) i artykuł 3 ust. 1 ustawy z dnia 21 grudnia 1978 r. o odznakach i mundurach (Dz. U. Nr 31, poz. 130 z późn. zm.) zezwala powiatom (i innym jednostkom samorządu lokalnego) na posiadanie pełnego kompletu symboli, tj.: herbu, flagi, baneru, chorągwi, sztandaru i pieczęci.

Niewielu z nas uświadamia sobie, że zewsząd otaczają nas umowne symbole, które informują, ostrzegają, edukują i ułatwiają rozpoznawanie różnorodnych przedmiotów, instytucji i osób. W tej grupie znajdują się uproszczone znaki rozpoznawcze podmiotów gospodarczych, stacji radiowych i telewizyjnych itp., noszące nazwę — logo, a także znane powszechnie odznaki i emblematy klubów sportowych, czyli coś pośredniego między wspomnianym logo, a herbem.

Herby w Europie mają już prawie tysiącletnią tradycję. Herb w Polsce, jako oznaka władzy królewskiej lub książęcej, pojawił się stosunkowo późno, bo na przełomie XII i XIII wieku. Jako pierwsi zaczęli używać herbu Piastowie śląscy, a miało to miejsce w pierwszych latach XIII wieku. Ukoronowany srebrny orzeł w czerwonym polu, jako herb Królestwa Polskiego oficjalnie pojawił się dopiero w 1295 roku! Chociaż kilkadziesiąt lat wcześniej, w okresie rządów księcia Leszka Białego, był znakiem dzielnicy wielkopolskiej, a później dzielnicy senioralnej, czyli Ziemi Krakowskiej.

Herb jako znak identyfikacyjny poszczególnych polskich rodów rycerskich pojawił się również bardzo późno, bo w końcu XII wieku. Do tej pory wojom wystarczyło tzw. zawołanie — wspólne dla określonej grupy współziomków lub przedstawicieli jednego rodu. Niektóre rody (zwłaszcza zamożne) używały znaków własnościowych, podobnych do znanych wcześniej ludom koczowniczym — *tamgi*. Jak przypuszcza część historyków — w prostej linii wywodziły się one od skandynawskich lub starosłowiańskich runów. Blisko 40% polskich średniowiecznych herbów rycerskich łatwo zidentyfikować jako dawne runy, choć przyjęły one na tarczach herbowych kształty oręża i przedmiotów będących na wyposażeniu rycerstwa lub ich fragmentów np.: miecze, kopie, kosy, podkowy, łuki, strzały, topory, strzemiona, hełmy, elementy urządzeń oblężniczych itp. Burzliwy rozwój polskiej heraldyki rycerskiej rozpoczął się w 2 połowie XIV wieku. Jednak duża część trzynasto- i czternastowiecznych herbowych rodów rycerskich nie występowało już w 1 połowie wieku XV.

Słabe ekonomicznie i demograficznie herbowe rody zanikały. Często były wchłaniane przez mocniejsze rody. Inne dobrowolnie na przechodziły pod znak silniejszego i zamożniejszego protektora. Śladem po biednych lub spauperyzowanych rodach rycerskich była znana w XVI i XVII wieku szlachta zagrodowa (szaraczkowa). Znacznie większa część znalazła się na niższym szczeblu w hierarchii społeczno-gospodarczej, zepchnięta została do stanu kmiecego lub miejskiego plebsu. Wśród nich znalazło się wielu potomków czternasto- i piętnastowiecznych sołtysów i wójtów, którzy po roku 1423 nie zdołali się przebić do stanu szlacheckiego. Niektórzy z nich nie potrafili udowodnić swojego rycerskiego („szlachetnego”) urodzenia, ze względu na brak dokumentów lub świadków. Często po wymarłych i znikłych w XIV i XV wieku rodach, pozostały w źródłach, tylko same opisy herbów lub tylko zawołania. Inne rody, które używały zbliżonych graficznie herbów, do herbów powszechnie znanych, którymi pieczętowały się zamożne rody, świadomie się pod nie podszywały.

Polska heraldyka miejska, jako graficzny symbol samorządu miejskiego, to zjawisko stosunkowo późne, gdyż czternasto- i piętnastowieczne. Tylko nieliczne miasta, zwłaszcza śląskie, małopolskie i pomorskie mogą się szczycić czternastowiecznymi, a nawet

trzynastowiecznymi tradycjami herbowymi m.in.: Kraków, Szczecin, Gdańsk, Elbląg, Sandomierz, Płock, Bochnia, Olkusz, Wieliczka, Legnica, Wrocław, Świdnica i kilkanaście innych. Wcześniej praheraldycznymi symbolami miast, były znaki napieczęte z postaciami świętych — lub ich atrybutów — patronów miasta, miejscowego kościoła lub cechu. Ostatecznie herb, to ustalony według określonych zasad zwanych sztuką heraldyczną, znak osoby, wspólnoty rodzinnej (rodziny i rodu), wspólnoty terytorialnej: politycznej (państwa) lub samorządowej (województwa, powiatu, miasta, gminy, sołectwa), bądź wspólnoty zawodowej (cechów i korporacji, jak np. uniwersytety i inne szkoły wyższe) czy wspólnoty kościelnej (jak kapituły, zakony, klasztory).

Ponieważ herb pierwotnie, czyli w końcu średniowiecza, był przede wszystkim znakiem bojowo-rozpoznawczym, stąd też sztuka heraldyczna przewiduje dla niego postać kolorowego godła umieszczonego w kolorowym polu tarczy (rycerskiej) i szczegółowo określa jak wzajemnie mają się komponować barwy obu elementów (zasada alternacji barw). Zasada alternacji barw służy czytelności herbu (kontrastowości), dlatego nie kładziemy metalu (złota i srebra, a praktycznie żółtego i białego) na metal i koloru na kolor (głównie: czerwieni, błękitu, zieleni, czerni i purpury). Heraldyka zna, ale ledwie toleruje, także barwy pomocnicze, które można stosować tylko w wyjątkowych przypadkach i to bardzo oszczędnie, są nimi: brąz, pomarańczowy, szary i tzw. barwa cielista. W niektórych przypadkach kolor czarny i szary, uznawany był zarówno za barwę, jak i metal (żelazo lub stal) i traktowany jest jako neutralny, który można łączyć z innymi kolorami lub metalami. Niedozwolone jest stosowanie odcieni barw, np. jasnozielonej, ciemnozielonej, turkusowej, różowej, bordowej, jasnobłękitnej czy granatowej. Rysunek godła powinien być wyraźny, bez cieniowania i tzw. trójwymiarowości. Ma tu zastosowanie stylizacja i uproszczenie figur, ale należy unikać malarstwa i grafice „nowoczesnych form”.

Sztuka heraldyczna to także umiejętność doboru jak najmniejszej liczby znaków i figur heraldycznych oraz barw, tak by najprecyzywniej określał właściciela herbu. Przy opracowaniu herbu, należy dążyć by pole tarczy miało jedną barwę lub metal oraz 1 — 2 figury, zachowując przy tym zasadę alternacji barw.

Tym samym współczesna heraldyka samorządowa odwołuje się do występującej jedynie w Polsce, zasady heraldycznej (szlacheckiej, ziemskiej i miejskiej), wykształconej w okresie od 2 połowy XIII do połowy XVI wieku, która to charakteryzowała się jednobarwnym polem tarczy z 1-2 znakami heraldycznymi. Od 2 połowy XVI wieku w heraldyce polskiej daje się zaobserwować zachodnioeuropejski manieryzm, polegający na tworzeniu herbów złożonych i wielopolowych — obcych polskiej tradycji oraz „udziwnionych” tarcz i kartuszy. Swoiste „zaśmieszenie” polskiej heraldyki rodowej i miejskiej nastąpiło w wiekach XVIII i XIX. Wpływ na to miały heraldyczne tradycje zaborców, nie liczące się z polską tradycją. Wiek XX to heraldyczne „niechlujstwo”, spowodowane zarówno niewiedzą projektodawców herbów, jak i uwarunkowaniami politycznymi, mającymi miejsce w latach 1948 — 1989. W modzie były socjalistyczne i industrialne symbole (robotniczo-chłopskie), kosztem wielowiekowych „obszarniczo-burżuazyjno-klerykalnych” symboli.

Po co gminie, miastu lub powiatowi herb? Otóż **herb, jako oznaka lokalnej wspólnoty samorządowej**, może być umieszczony na fladze gminnej, sztandarze gminy, pieczęciach gminy, na odznakach (łańcuchach, laskach, medalach itp.) władz powiatowych, miejskich i gminnych (wojewody, prezydenta miasta, starosty, burmistrza, wójta, wice-starosty, wice-burmistrza, wice-wójta oraz przewodniczącego rady, jego zastępców i członków rady), na budynkach będących siedzibami władz powiatu, miasta, gminy (rady), w salach posiedzeń tych władz, na budynkach stanowiących własność samorządową, tablicach pamiątkowych fundowanych przez władze samorządowe, pismach, wizytówkach i okolicznościowych drukach władz np. gminy, a jeśli rada samorządu wyrazi zgodę także i niższych urzędników zarządu powiatu, miasta lub gminy oraz na ozdobnych słupach granicznych jednostki samorządowej (tzw. „witaczach”) i okolicznościowych transparentach. Wyjątkowo, na przedmiotach, wydawnictwach oraz środkach transportu i masowego przekazu (prasie, telewizji) osób i podmiotów nie urzędowych, ale wyłącznie czasowo

i na mocy specjalnej zgody (uchwały) rady samorządu. Korzystający z herbu mogą wносить z tego tytułu opłaty.

Flaga i chorągiew (weksylia) to znaki bojowo-rozpoznawcze lub rozpoznawcze wykonane z tkaniny i barwione wedle podobnych zasad, które obowiązują w heraldyce. Mogą być na stałe lub czasowo przymocowane do drzewca lub zawieszane swobodnie (na lince) na maszcie. Pozostałe rodzaje weksyliów to: proporce, proporzycyki, bandery, bannery i sztandary. Najczęściej spotykane w Polsce proporce płata flagi (stosunek wysokości do długości) to: 5 do 8. Chorągiew jest najstarszym polskim weksylium, znana już na początku XII wieku, prawie zawsze z wyhaftowanym, naszytym lub namalowanym herbem lub godłem herbowym i barwami występującymi w samym herbie, którego godło chorągiew przedstawia, przytwierdzona na stałe do drzewca. Chorągiew występuje najwyżej w kilku egzemplarzach.

Flaga to płat barwionego materiału, często bez godła herbowego, który może być mocowana do drzewca lub zawieszana swobodnie (na lince) na maszcie i może być powielana w nieograniczonej liczbie egzemplarzy.

Zastosowanie flagi gminnej. Flagę gminy **podnosi się** (nie wywiesza lub wiesza!) na maszt znajdujący się na budynku lub przed budynkiem. Należy przestrzegać by nie znajdowała się wyżej niż flaga państwowa, wojewódzka lub powiatowa. W przypadku podniesienia na budynku obok siebie flagi państwowej i flagi gminnej, to flaga państwowa powinna się znajdować po heraldycznej prawej stronie, (czyli na lewo od patrzącego). W przypadku trzech weksyliów, np.: wojewódzkiego i powiatowego, to flagę wojewódzką umieszcza się pośrodku, powiatową po prawej (lewej dla patrzącego), a gminną po lewej (prawej dla patrzącego).

W przeciwieństwie do flagi państwowej i wojewódzkiej, flaga powiatowa lub gminna może być podnoszona wyłącznie na obiektach powiatowych lub gminnych, chyba, że władze gminne (powiatowe) wyrażą zgodę na oflagowanie innych obiektów i obszarów, gdyż jest ona tzw. flagą urzędową.

1. Położenie geograficzno-przyrodnicze Gminy Gózd

Gmina Gózd leży na południowych krańcach Niziny Mazowieckiej, a ściślej na Równinie Radomskiej. Administracyjnie wchodzi w skład województwa mazowieckiego i jego części — powiatu ziemskiego radomskiego. Od północy graniczy z gminami: Jedlnia-Letnisko i Pionki; od wschodu i południowego-wschodu z miastem i gminą Zwoleń oraz gminą Tczów (pow. zwoleński), od południa i południowego-zachodu z miastem i gminą Skaryszew, a od zachodu z miastem Radom.

Charakterystyczną cechą krajobrazu gminy są piaszczyste równiny przeplatane polami uprawnymi, iglastymi lasami, a w dolinkach rzeczek i strug — łąkami. Najwyższe wzniesienia niewiele przekraczają 180 m n.p.m., a najniższe położone miejsca — 150 m n.p.m. Gminę przecinają dwie niewielkie rzeki: Pacynka i wpadająca do niej Gzówka, które są zlewiskiem Radomki.

Powierzchnia gminy wynosi 77,76 km² i liczy 8052 mieszkańców (dane z 31 grudnia 2006 r.). W skład gminy wchodzi 20 sołectw: Budy Siemianowskie, Drożynki, Gózd, Grzmucin, Karszówka, Kiedrzyn, Klwatka Królewska, Kłonów, Kłonówek Kolonia, Kłonówek Wieś, Kuczki Kolonia, Kuczki Wieś, Lipiny, Małęczyn Nowy, Małęczyn Stary, Niemianowice, Piskornica (Piskorszczyzna), Podgóra i Wojsławice.

Największą miejscowością gminy jest Małęczyn (Stary i Nowy) liczący blisko 1000 mieszkańców. Gózd (stolica gminy) liczy ok. 850 mieszkańców. Podobnej wielkości jest Klwatka Królewska oraz Kuczki (Kolonia i Wieś) liczące po ok. 800 mieszkańców. Pozostałe miejscowości gminy są jeszcze mniejsze i liczą: od 70 (Czarny Lasek) do 500 mieszkańców, np. Kłonówek (Kolonia i Wieś)).

Użytki rolne zajmują 76,2 km² w tym: 73,3% grunty orne, 11,2% łąki i pastwiska, 1,2% sady, 8,3% — to lasy, a 5,9% stanowią: nieużytki, wody, drogi i tereny zabudowane. Mieszkańcy gminy zajmują się rolnictwem, które z uwagi na słabą jakość gleb (V-VI klasa, sporadycznie IV)

nastawione jest w dużej części na hodowlę. Duże rozdrobnienie gospodarstw (2100 gospodarstw) sprawiło, że uprawa ziemi nigdy nie mogła być jedynym źródłem utrzymania. Ludność znajdowała i znajduje dodatkowe zajęcie w przemyśle i usługach w pobliskim Radomiu, Pionkach i Zwoleniu oraz innych uprzemysłowionych miejscowościach.

2. Zarys historii Gminy Gózd

Badania archeologiczne na terenie obecnej gminy Gózd potwierdzają, że w okresie neolitu były zaludnione, chociaż rzadko. Znaleziono ślady puszczzańskich osad ludności trudniących się łowiectwem i rybołówstwem oraz zbieractwem. Ślady tych osad znajdowane są głównie starożytnym szlakiem biegnącym z Radomia do Zwolenia, i dalej — do Lublina.

Od początku V do końca VIII wieku podobnie jak i w innych rejonach Polski nastąpiła przerwa osadnicza. Dawne zasiedlone polany wśród nieprzebranych ostępów Puszczy Radomskiej ponownie zajął bór. Z rzadka zapuszczali się tu tylko myśliwi, bartnicy i zbiegowie. Najbliższe grody znajdowały się w Czersku, Warce, Sieciechowie i Radomiu. Wobec któregoś nich swoje powinności służebne spełniali mieszkańcy puszczzańskich osad. W tym samym czasie (XI — XIII wiek) rozproszone osady podlegały parafialnej jurysdykcji kościoła p.w. **św. Jakuba Apostoła w Skarzyszowie** (Skaryszewie), albo parafii p.w. **św. Wacława w Starym Radomiu**, które wchodziły w skład archidiakonatu radomskiego, będącego częścią diecezji krakowskiej.

Wcześniej te bezludne tereny zasiedlali od południa przedstawiciele plemienia Lędzian (późniejszych Sandomierzan i Lublinian), a od północy przedstawiciele plemion mazowieckich (Mazurzy). Tereny te w XII wieku weszły w skład dzielnicy sandomierskiej i podlegały kasztelanii radomskiej. Wioski położone najbliżej Radomia, który z pewnością był naczelnym grodem podstawowej organizacji plemiennej jakimi były opola. W takim opolu ludność okolicznych osad chroniła się i broniła w czasie najazdów. W innych przypadkach to mieszkańcy grodu chronili i rozpraszali się w okolicznych puszczzańskich osadach wchodzących w skład opola. Znaczna część dawnych grodów-opoli stała się grodami kasztelańskimi. Miało to miejsce za czasów księcia Kazimierza Odnowiciela i króla Bolesława Śmiałego (1050–87). Kasztelan radomski miał z pewnością do dyspozycji oddział zbrojny strzegący grodu i okolicy, a także wypełniający zadania „policyjno-administracyjne” na podległym mu obszarze. Rekompensatą za służbę w oddziałach i administracji kasztelańskiej z pewnością były, jakieś nadania ziemskie, z reguły położone w blisko grodu (w tym przypadku Radomia).

Brak zachowanych pisanych źródeł, nie pozwala na ustalenie nawet hipotetycznego daty powstania poszczególnych podradomskich i puszczzańskich miejscowości gminy. Jednak niewątpliwie starymi miejscowościami są: Grzmucin, Klwatka, Małęczyn oraz Wojsławice, gdyż etymologia nazw, wskazuje na ich powstanie w XIII, XII, a nawet w końcu XI wieku. Pozostałe miejscowości powstawały sukcesywnie w miarę karczowania Puszczy Radomskiej (Puszczy Kozienickiej) prowadzonej nieprzerwanie od XIV wieku do początków wieku XX.

Jan Długosz w *Liber Beneficiorum* spisanej w latach 1470-80 wymienia kilka miejscowości z terenu obecnej gminy Gózd, jako należące czy to do parafii w Skarzyszowie (Skaryszewie), czy też w Starym Radomiu. Były nimi: Grzmucin, Kłonów Wielki, Kłonów Mały Niemianowice i Wojsławice (w Skarzyszowie) oraz Małęczyn (w Radomiu). Wioski położone w pobliżu Radomia były dobrze zorganizowane, ale im bardziej na wschód (w głąb puszczy), to przypominały one drobne osiedla, a nawet pojedyncze zabudowania i szałas (budy). Wzmiankowane wioski, na ogół były własnością przedstawicieli drobnego rycerstwa.

Dopiero w roku 1508 pojawia się w źródłach wzmianka o osadzie Gózd. W tym miejscu należy wyjaśnić, iż w języku staropolskim słowo „gózd” oznaczało: „gęsty las, zapomniane śródleśne pustkowie”. Jednak informacja ta dotyczy miejscowości Gózd kilkanaście km na północ od Radomia.

Znacznie więcej informacji przynosi rejestr poborowy podatku podymnego woj. sandomierskiego z lat 1569–78, który w parafii skarzyszowskiej wymienia: Grzmucin, Klwatkę Królewską, Kuczki, Kłonów Wielki, Kłonów-Gniewosz (Kłonówek), Niemianowice i

Wojsławice. W parafii staro-radomskiej — Małęczyn. Charakterystyczne, że ta ostatnia wieś należała do rzadko spotykanej w tym rejonie szlachty cząstkowej (zagrodowej), w której nie było kmieci i zagrodników. We wsi były zarówno folwarki (raczej większe zagrody) w każdej z pięciu części wsi, które z kolei podzielone były na kolejne „cząstki” obejmujące od 1 łana do ¼ łana. Właściciele tych „cząstek” wywodzili się ze wczesnośredniowiecznych, radomskich szeregowych rycerzy („castrenses” — grodzian) podległych kasztelanowi. W następnych wiekach część z nich przeszła do stanu szlacheckiego, część nadal miała status tzw. włodyków, czyli „ni to szlachcic, ni to chłop”, a najbiedniejsi z nich stali się tzw. „panoszami”, czyli chłopami, którzy nie odrabiali pańszczyzny, lecz w zamian płacili czynsz. Włodykowie jeszcze w XVII i XVIII wieku posiadali pełną własność ziemi, pozbawieni jednak byli praw przysługujących szlachcie, np. do posiadania herbów. Na ogół służyli jako szeregowi w pocztach królewskich lub magnackich.

Do początków XVII wieku na terenie gminy Gózd można odnotować parędziesiąt rodów szlacheckich i włodyckich. Wiele z nich posługiwało się herbami, których godła obecnie nie są znane, gdyż już w końcu XV wieku zaprzestano ich używania. Przedstawiciele niektórych drobnych rodów rycerskich z powodów koniunkturalnych i matrymonialnych, często zmieniali herby. Zdarzało się, że ojciec nosił „stary” herb, a synowie przyjmowali herb zamożniejszego i „ustosunkowanego” teścia, np. Gniewoszowie najpierw posługiwali się *herbem Zgraja*, później przyjmowali herby swoich małżonek: *Rawa*, *Nalęcz* czy *Kościęsza*. Podobnie protoplaści licznych tu przodków Kochanowskich posługiwali się raz *herbem Korwin*, a innym razem *herbem Ślepowron*. Jeszcze inni początkowo posługiwali się *herbem Bielina*, by niedługo potem przejść pod *herb Szeliga*.

Najstarsze, obecne w rejonie Radomia (i Gózd), rody rycerskie posługiwały się herbami: *Wąż (Wężyk)* — m.in. Koraczowie, którzy byli tu obecni co najmniej 270 lat (XIV — XVII w.); *Abdank (Awdaniec)* — np. późniejsi Kłonowscy (obecni przez ok. 230 lat); *Doliwa* — np. późniejsi Błotnicy (obecni ok. 220 lat); *Korwin lub Ślepowron* — m.in. Kochanowscy/Małęczyńscy (z przerwami przez ok. 200 lat), a także *herbem Ogończyk (Powała)* — np. Kuczkwscy (ok. 200 lat).

Bardzo mało wiadomo o późniejszych dziejach wiosek wchodzących w skład gminy Gózd. Jedno jest pewne, że na początku XVIII wieku w poszczególnych wioskach drobna własność szlachecka (na cząstkach wsi) już nie występowała. Przy nazwiskach nowych właścicieli widnieją już klucze dóbr obejmujące na ogół od jednej do trzech wiosek.

Klucz grzmućniśko-wojsławicki miał następujących właścicieli: Sulikowscy *herbu Sulima*, od roku 1683 Gembarzewscy *herbu Awdaniec* lub *Ogończyk*. Po nich od roku 1754 Latalscy z Łabiszyna *herbu Prawdzic*, od nich w roku 1784 dobra te kupili Gorzkowscy *herbu Tarnawa* i byli właścicielami do lat 40. XIX wieku.

W tym samym czasie klucz kłonowski (Kłonów i Kłonówek) należał jeszcze w roku 1646 do Kłonowskich *herbu Abdank (Awdaniec)*, po nich zapewne było paru właścicieli, by ostatecznie trafić w ręce Łabędzkich *herbu Korab*, którzy byli właścicielami tego klucza od lat 90. XVIII wieku do co najmniej 1852 roku.

Klucz kuczkwsko-niemianowicki też posiadał kilku właścicieli, m.in.: na początku XVII wieku byli tu przedstawiciele rodu Kochanowskich *herbu Korwin*, następnie od 2 połowy XVII wieku — Promińskich, a po nich klucz przejęli Goździkowscy *herbu Łabędź*, którzy byli tu obecni do ok. 1711 roku. Od 1777 do ok. 1843 roku właścicielami dóbr byli Brudniccy *herbu Syrokomla*. Z kolei w latach 50. i 60. XIX wieku właścicielami dóbr Kuczki i Niemianowice byli Chociszewscy *herbu Junosza*.

Klucz małęczyński zasadniczo powstał w tym samym czasie co wymienione wyżej, lecz niewiele wiadomo o jego właścicielach w wieku XVII i XVIII. Wiadomo jedynie, że w roku 1837 zmarł dziedzic majątku małęczyńskiego niejaki Biedrzyński.

Sytuacja w dobrach królewskich nie ulegała zmianie do połowy XVIII wieku. Jeszcze w roku 1720 dzierżawcą królewszczyzn w Klwatce Królewskiej był niejaki Kurdwanowski, a w roku 1744 Mikołaj Dłużewski, który wtedy też wykupił tę wieś. W roku 1788 syn Mikołaja, Jan sprzedał dobra kłwackie Janowi Duninowi *herbu Łabędź*. W chwili uwłaszczenia chłopów w

Królestwie Polskim w roku 1864 majątek klwacki należał do Władysława i Katarzyny Duninów oraz matki Władysława — Petroneli Dunin.

Największe możliwości rozwoju miał klucz kuczowski-niemianowicki, którego grunty w większej części na północy, północnym-wschodzie i wschodzie, stanowiły dziewicze lasy Puszczy Kozienickiej. Tam też na masową skalę kolejni właściciele klucza, prowadzili karczunek. W ślad za tym powstawały tam osady (budy) drwali, smolarzy, dziegciarzy i bartników, z nich to od końca XVIII do początków XX wieku wyłoniły się późniejsze wioski: Gózd, Czarny Lasek, Budy Niemianowskie, Drożanki, Sobolów, Lipiny, Karszówka, Podgóra i Piskorszczyzna. Wtedy też powstała wieś Gózd (Gozdowa) wzmiankowana po raz pierwszy w roku 1827.

W latach 1795 — 1809 tereny gminy Gózd wchodziły w skład Galicji Zachodniej, jak nazwały te ziemie władze austriackie po III rozbiórce Polski. W latach 1809–13 rejon Gózdu wchodził w skład departamentu radomskiego Księstwa Warszawskiego, a w latach 1815–66 w skład województwa radomskiego w ramach Królestwa Polskiego (do 1831 roku — „quasi” niezależnego), a następnie w ramach Priwiślańskiego Kraju (po uwłaszczeniach z 1864 roku) do guberni radomskiej, powiatu radomskiego i gminy Kuczki. Wieś Kuczki do lat 50. XX wieku była stolicą gminy, choć budynek gminny znajdował się w Goździe. Notabene, budynek ten znajduje się obecnie w Muzeum Wsi Radomskiej.

Do przełomu XIX i XX wieku większość wiosek obecnej gminy należała do parafii p.w. św. Jakuba Apostoła w Skaryszewie, a trzy wioski do parafii p.w. św. Wacława w Starym Radomiu. Sytuacja zmieniła się z chwilą wybudowania w Kuczkach, najpierw kaplicy i powołaniu filialnej do Skaryszewa parafii, a następnie po wybudowaniu i konsekracji murowanego kościoła w latach 1932/35 — samodzielnej parafii Kuczki. Po II wojnie światowej utworzono parafię w Małęczynie, a pod koniec lat 90. XX wieku i w pierwszych latach XXI wieku powstały kościoły parafialne w: Kłonówku, Goździe i Grzmucinie.

3. Historia sołectw Gminy Gózd

1. GÓZD — (*Gosdowa — XVIII w.*).

Wieś powstała w miejscu osiemnastowiecznych karczowisk Puszczy Kozienickiej na wschód od istniejącej już wsi Kuczki. Staropolskie słowo „gózd” znaczyło: „nieprzebyty las, miejsce odludne i zapomniane.

Wieś po raz pierwszy wzmiankowana była w roku 1827 jako Gózd (Gozdowa) wieś składała się z 23 domów i liczyła 205 mieszkańców. W roku 1871 wieś składała się z 45 obejść i liczyła 293 mieszkańców oraz obejmowała 571 mórg gruntów. Do wsi należał też przysiółek **Adamów** liczący 8 obejść i 32 mieszkańców oraz 128 mórg. Dziesięć lat później chłopci gospodarowali na 718 morgach gruntów, a wieś składała się z 45 gospodarstw i liczyła 365 mieszkańców. Wieś należała do powiatu radomskiego i gminy Kuczki (budynek gminny w Goździe), a kościół parafialny znajdował się w Skaryszewie. W roku 1921 wieś liczyła 419 osób (w tym 16 Żydów), przysiółek Adamów 88 osób.

2. **BUDY NIEMIANOWSKIE** — (*Niemianowskie Budy — XIX w.*). Do 3 ćwierci XIX wieku była to śródleśna osada robotników leśnych podlegająca folwarkowi w Niemianowicach. Budy to liche szałasowe pracowników leśnych. Jako wieś powstała w wyniku dziewiętnastowiecznych i dwudziestowiecznych parcelacjach folwarku i majątku ziemskiego w Niemianowicach. Jeszcze w roku 1880 wieś składała się z 8 obejść gospodarskich na 124 morgach.

3. **CZARNY LASEK** — (*Czarny Lasek — XIX w.*). Wieś powstała w wyniku dziewiętnastowiecznych i dwudziestowiecznych parcelacjach folwarku i majątku ziemskiego w Kuczkach. W roku 1880 wieś składała się z 8 obejść gospodarskich na 124 morgach.

4. DROŻANKI — (*Drożanki — XIX w.*).

Wieś powstała w wyniku dziewiętnastowiecznych i dwudziestowiecznych parcelacjach folwarku i majątku ziemskiego w Kuczkach. W roku 1880 składała się z 14 gospodarstw na 265 morgach. **Podmostki** (ob. przysiółek) składały się w tym czasie z 10 gospodarstw na 154 morgach, a **Korytka** (ob. przysiółek) składały się w tym czasie z 6 gospodarstw na 209 morgach.

5. GRZMUCIN — (*Grzmuczyn — 1470-80, Grzmuczyn — 1578*).

Sama nazwa wioski wskazuje na wczesnośredniowieczne korzenie (XI–XII wiek). Pochodzi od zdrobniałego imienia, którego pierwszy człon brzmiał: „Grzm-”, np. Grzmisław, Grzmusław, Grzmimierz, Grzmimir itp.

Pierwsza pisana, źródłowa wzmianka o wsi pochodzi z roku 1361 i dotyczyła rycerza pieczętującego się *herbem Wąż*. Kolejna wzmianka pochodzi z roku 1411 dotyczy Jana i Piotra Koraczów z Grzmucina i Kłonowa tego samego herbu. Piotr Koracz z Grzmucina wzmiankowany jest jeszcze w roku 1418.

Jan Długosz w *Liber Beneficiorum* (1470-80) podaje, że wieś znajduje się w parafii p.w. **św. Jakuba Apostoła** w **Skarzyszowie** i należy do braci: Stanisława, Mikołaja i Andrzeja Koraczów *herbu Wąż*. We wsi było 8 pólanków kmiecyh, 3 karczmy na rolach oraz 3 zagrodników z rolami. We wsi były także 3 folwarki rycerskie. Dziesięcinę zbierał pleban skaryszewski.

Pod rokiem 1508 wzmiankowany jest jako dziedzic Grzmucina Jakub Koracz. Około 1540 roku na jakiś czas część wsi weszła w posiadanie Piotra Kochanowskiego (do 1546 roku). W roku 1547 jakąś część Grzmucina posiadał niejaki Walenty Jaszowski.

Zgodnie z rejestrem poborowym podymnego woj. sandomierskiego z roku 1569 wieś Grzmucin miała dwóch właścicieli: Jana, Walentego i Bartłomieja Dąbrowskich *herbu Nieczuja*, w których części był co najmniej jeden folwark na 1 łanie oraz 10 zagród. Drugą część wsi trzymał Stanisław Koracz *herbu Wąż (Wężyk)* i było w niej: folwark na 1 łanie oraz 6 zagród.

Koraczowie i Dąbrowscy utrzymali się w Grzmucinie do początków XVII wieku. Koraczowie, już jako Kłonowscy przenieśli się na ziemię lwowską.

W 2 połowie XVII wieku cały Grzmucin i Wojsławice należały już do Sulikowskich. Od nich nabył te wioski w roku 1683 Stanisław Gembarzewski *herbu Awdaniec* lub *Ogończyk*. Od jego spadkobierców nabył te wioski w roku 1754 Michał Antoni Latański z Łabiszyna *herbu Prawdzic*. W roku 1784 jego syn Ignacy sprzedał tę wieś Wiktorynowi Gorzkowskiemu *herbu Tarnawa*. Pod koniec XVIII wieku stosunki własnościowe we wsi są pogmatwane, gdyż źródła jako właściciele wymieniają Jana Nepomucena de Laveaux *herbu Laveaux*, który jako właściciel zmarł w 1808 roku. W roku 1837 zmarł Hipolit Gorzkowski, syn Wiktoryna, który również nosił tytuł dziedzica Grzmucina.

W roku 1827 wieś miała 22 dymy i liczyła 170 mieszkańców. Około 1880 roku we wsi było 57 gospodarstw, a sama wieś liczyła 397 mieszkańców. Wieś była tuż po uwłaszczeniu i parcelacji folwarku Grzmucin (561 mórg gruntów ornych i 277 mórg lasu). W tym czasie koloniści obejmowali 991 mórg. Miejscowi chłopci gospodarowali wcześniej na 315 morgach. We wsi funkcjonowały w tym czasie dwa młyny. Do wioski należał przysiółek biedaków: **Grzmuckie Budy (Budy-Grabie)**, który składał się z 9 obejść i liczył 33 mieszkańców i 109 mórg. W tym czasie wieś wchodziła w skład powiatu radomskiego i należała do gminy i parafii p.w. św. Jakuba w Skarzyszewie.

Obecnie wieś liczy ok. 350 mieszkańców. Wieś posiada kilka małych przysiółków: wspomniane Budy-Grabie, Trzy Morgi, Nowiny i Starą Wieś. Od kilku lat Grzmucin jest wioską parafialną z kościołem p.w. **św. Maksymiliana Marii Kolbe** (ok. 600 wiernych).

6. KARSZÓWKA — (*Karszówka — XIX w.*). Najmłodsza wieś w gminie Gózd powstała na przełomie XX i XXI wieku z podziału wsi Gózd. Nazwa wsi pochodzi od słowa karczować: najpierw — Karczówka, a z biegiem lat — Karszówka.

7. KIEDRZYŃ — (*Kiedrzyń* — XIX w.). W roku 1827 wieś składała się z 18 dymów i liczyła 129 mieszkańców na 256 morgach. Przed rokiem 1883 wieś wchodziła w skład klucza dóbr małczyńskich. Liczyła wtedy 23 gospodarstwa na 319 morgach. Administracyjnie należała do powiatu radomskiego, gminy Kuczki i parafii p.w. **św. Jakuba Apostoła** w Skaryszewie.

8. KLWATKA (KRÓLEWSKA) — (*Chrwathi* — 1470-80, *Krwathka* — 1578, *Krwatka* — 1665, 1789).

Etymologia nazwy wsi wskazuje puszczańskie pochodzenie nazwy. Staropolskie słowo „klwać” znaczy: kasać, gryźć, dziobać lub wyszarpywać (kłami). Klwatka — to niewielki fragment terenu wyszarpany lub wygryziony (puszczy?). Wieś mogła powstać w czasie kolonizacji Puszczy Kozienickiej prowadzonej po najazdach mongolsko-tatarskich w 2 połowie XIII wieku. Nie wiadomo w którym roku i przez kogo została przeniesiona na prawo niemieckie. Najprawdopodobniej stało się to w 3 lub 4 ćwierci XIV wieku.

Jan Długosz w *Liber Beneficiorum* (1470-80) wzmiankuje dwie Klwatki (Powąły i Firleja), pierwsza znajduje się w parafii Stary Radom i leży kilka km na północ od Radomia, a druga nieco na północ od niej, ale już w parafii Wsola. Błędnie umieszcza ją również w parafii Stary Radom, do której właśnie należała... trzecia Klwatka — Królewska. Wioskę tę najzupełniej przeoczył lub co bardziej prawdopodobne była w trakcie lokacji i zasiedlania, czyli zwolniona z wszelkich powinności przez 20 lat (tzw. wolnizny), w tym dziesięciny.

Lustracja dóbr królewskich woj. sandomierskiego z roku 1565 podaje, że we wsi jest folwark oraz 10 kmieci na 5 łanach, młyn i dwa stawy. Dzierżawcą wsi był w tym czasie niejaki Andrzej Myszkowski.

Zgodnie z rejestrem poborowym podymnego z roku 1569 wieś Klwatka Królewska należała do dóbr królewskich i w tymże roku stanowiła uposażenie burgrabiego zamku radomskiego Jana Modrzewskiego. W tej części wsi był folwark oraz 7 kmieci na tzw. półłankach (12—13,5 ha).

W roku 1665 dzierżawcą dóbr królewskich w Klwatce i części Małeczyna był Bernard Gozdecki (zm. w 1670 roku), ale faktycznymi podnajemcami tejże dzierżawy od roku 1643 byli Jakub Szumowski i Ewa Kadłubska. We wsi w tym czasie był dwór i folwark na 3 łanach. We wsi było 8 kmieci na $\frac{1}{4}$ łana każdy, na kolejnych 3 łanach nie było nikogo, ponadto było tu też 3 zagrodników imiały młyn.

Niestety nie znamy kolejnych dzierżawców królewszczyzn w Klwatce. Najprawdopodobniej pod koniec XVII wieku dzierżawcą wsi był właściciel sąsiedniego Grzmucina i Wojsławic Stanisław Gembarzewski *herbu Awdaniec* lub *Ogończyk.*, który nabył wspomniane wioski w roku 1683. Od jego spadkobierców nabył te wioski w roku 1754 Michał Antoni Latalski z *Latalic herbu Prawdzic*. Zmarł w roku 1779, a dobra po nim przejęła Jadwiga z Korytowskich Latalska, która niebawem ponownie wyszła za mąż za Tomasza Sulerzyckiego *herbu Junosza*. W roku 1784 syn Michała Antoniego Latalskiego, Ignacy sprzedał wieś Grzmucin Wiktorynowi Gorzkowskiemu *herbu Tarnawa*.

Zgodnie z danymi lustracji dóbr królewskich z roku 1789 we wsi Krwatka (Klwatka) był dwór murowany (3 pokoje, 4 gabinety, kuchnia z dwoma izbami oraz spiżarnia) oraz zabudowania dworskie i folwarczne: 4 kurniki, wozownia, 2 stajnie, 2 komórki, 2 piwnice, spichlerz, 2 stodoły, okolista obora oraz wysoki parkan wokół zabudowań z daszkiem. Wszystkie zabudowania oprócz stodoł pokryte gontem. We wsi prócz ról kmiecyh i zagrodników był jeszcze młyn (nieczynny), browar oraz karczma. Do majątku królewskiego w Klwatce należała część wsi Małeczyn. Najprawdopodobniej Tomasz Sulerzycki był ostatnim królewskim dzierżawcą Klwatki i części Małeczyna, gdyż po roku 1795 dobra królewskie zarekwirowały władze austriackie.

W roku 1827 wieś składała się z 19 domów i liczyła 137 mieszkańców.

W roku 1864 wieś dziedziczyli: Władysław i Katarzyna Duninowie oraz matka Petronela Dunin. W tym samym czasie wieś należała do powiatu radomskiego i gminy Kuczki. Kościół parafialny p.w. **św. Jakuba Apostoła** znajdował się w Skaryszewie.

Po roku 1867 wieś podzielono na trzy części: Klwatka Królewska Wieś, Klwatka Królewska A i Klwatka Królewska B. Pierwsza Klwatka (A) liczyła w roku 1880 25 domów i 182 mieszkańców, którzy gospodarowali na 232 morgach. W tej części wsi był dwór i folwark, który obejmował 218 mórg (w tym: 175 mórg ziemi ornej, 16 mórg łąk, 2 morgi pastwisk, 7 mórg lasu i 6 mórg nieużytków) zabudowań folwarcznych drewnianych było 12. Druga Klwatka (B) składała się a 14 domów i liczyła 138 mieszkańców, którzy gospodarowali na 161 morgach. W tej części wsi również był dwór i folwark, który obejmował 418 mórg (w tym: 325 mórg ziemi ornej, 42 morgi łąk, 30 mórg pastwisk i 21 mórg nieużytków) zabudowań folwarcznych drewnianych było 11. Sama wieś Klwatka Królewska miała 42 gospodarstwa na 428 morgach. Do Klwatki należał przysiółek **Tomaszów**, w którym było 5 obejść na 61 morgach.

W latach: 1955–73 Klwatka Królewska była siedzibą Gromadzkiej Rady Narodowej.

9. KŁONÓW — (*Klonow Maior — 1470-80, Klonow Magna — 1578*).

Stara wieś, o wczesnośredniowiecznych korzeniach. Na początku XIV wieku zamieszkiwali ją przedstawiciele rodu rycerskiego pieczętującego się *herbami Awdaniec* (*Abdank*) i *Doliwa*. I tak z ksiąg sądowych z roku 1386 znany jest Michał z Kłonowa *herbu Awdaniec*, który był sądzony za udział w łupieskim napadzie na klasztor w Sieciechowie. W tym samym roku Mieczysław i Maciej z Błotnicy *herbu Doliwa* wystarali się o przeniesienie wsi Kłonów na prawo niemieckie. Najprawdopodobniej mieli tu w tym czasie jakieś części.

Nazwa wsi najprawdopodobniej pochodzi od staropolskiego słowa — „kłomnić” = łowić zwierzynę w sieci (głównie drobną zwierzynę, np. zające lub ptaki). Pierwotna nazwa wsi mogła brzmieć: Kłomnów, czyli miejsce gdzie łowiono zwierzynę w sieci lub miejsce zamieszkałe przez ludzi specjalizujących się w tej umiejętności łowieckiej.

W roku 1447 bracia: Michał, Mikołaj i Jakub dzielą się dobrami w Klonowie i okolicy. W latach 1452-53 jako sędzia grodzki radomski wzmiankowany był wspomniany wyżej Michał.

Jan Długosz w *Liber Beneficiorum* (1470-80) podaje, że wieś znajduje się w parafii p.w. św. Jakuba Apostoła w Skarzyszowie i należy do braci: Mikołaja i Złotego oraz ich stryja Jakuba *herbu Awdaniec*. We wsi było 16 łąnów kmiecych, od których dziesięcinę zbiera prepozyt kolegiaty sandomierskiej. We wsi było kilka karczm, do których należało 11 ról (pól) oraz kilkunastu zagrodników bez ról. We wsi były także 3 dwory i folwarki rycerskie. Dziesięcinę zbierał pleban skaryszewski.

W latach 1487–92 Jakub Kłonowski z Kłonowa Wielkiego był sędzią nadwornym królewskim.

Dziedzicem części Kłonowa Wielkiego w roku 1508 był Stanisław Kłonowski *herbu Awdaniec*.

Zgodnie z rejestrem poborowym podymnego woj. sandomierskiego z roku 1569 wieś Kłonów miała dwóch właścicieli: Zygmunta Gołyckiego *herbu Kotwicz* i Joachima Kolanowskiego *herbu Bogoria*. W części Gołyckiego był folwark, 1 ½ łąna kmiecego i 7 komorników. W części Kolanowskiego również był folwark i 1 pusty łąn (niezasiedlony).

W Kłonowie Wielkim jakiś Kłonowski wzmiankowany jest jeszcze w roku 1599. Ostatecznie Kłonowscy znikają z tych terenów w roku 1646.

Na przełomie XVIII i XIX wieku w Klonowie pojawiają się Łabędzcy *herbu Korab*. Jako właściciel wsi wzmiankowany jest pod okiem Jan Kanty Łabędzki oraz jego syn Konstanty (ur. w 1819 roku). W roku 1852 Jan Kanty Łabędzki udowodnił swoje szlachectwo w Królestwie Polskim.

W roku 1827 wieś miała 28 dymów i liczyła 283 mieszkańców. Około 1880 roku we wsi było 41 domów (31 gospodarstw na 590 morgach), a sama wieś liczyła 420 mieszkańców. Chłopi gospodarowali w tym czasie łącznie na 687 morgach. Należący do wsi przysiółek **Józefatka** w tym czasie miał 14 gospodarstw na 176 morgach. Do majątku ziemskiego Kłonów w roku 1864 należały folwarki: Kłonów i Kłosówek. Pierwszy obejmował 735 mórg (184 morgi gruntów ornych, 60 mórg łąk, 22 morgi pastwisk, 458 mórg lasu i 11 mórg nieużytków) posiadał on 12 budynków drewnianych; drugi folwark Kłonówek, obejmował 722 morgi. Wieś była tuż po

uwłaszczeniu i częściowym rozparcelowaniu wspomnianego folwarku (Kłonów), ale nadal należało do niego 277 mórg.

Wieś wchodziła w skład powiatu radomskiego, gminy Kuczki i należała do parafii p.w. św. Jakuba Apostoła w Skaryszewie (do roku 1900)

W latach: 1955–73 Kłonów był siedzibą Gromadzkiej Rady Narodowej.

10. KLONÓWEK KOLONIA Wieś powstała w wyniku dziewiętnastowiecznych i dwudziestowiecznych parcelacjach folwarku i majątku ziemskiego Kłonówek.

11. KLONÓWEK WIEŚ — (*Klonow Minior — 1470-80, Klonow Gniewoz — 1508*).

Podobnie jak sąsiedni Kłonów (Wielki) wieś powstał co najmniej w 2 połowie XIV wieku. Nie wiemy, czy została wydzielona ze wspomnianego i istniejącego wcześniej Kłonowa, czy też lokowana była jako samodzielna wieś. Niewykluczone, że Kłonów Mały to ta część, która należała do braci Mieczysława i Macieja z Błotnicy *herbu Doliwa*. Nazwa wsi zob. Kłonów.

Jan Długosz w *Liber Beneficiorum* (1470-80) podaje, że wieś znajduje się w parafii p.w. św. Jakuba Apostoła w Skaryszewie i należy Stanisława Gniewosza *herbu Zgraja* (ob. wizerunek herbu nieznany, zanikł w końcu XV wieku). We wsi były 4 łany kmiece, we wsi jest także folwark rycerski z karczmą z rolą oraz 1 zagroda z rolą. Dziesięcinę zbierał pleban skaryszewski, jak i prepozyt kolegiaty sandomierskiej.

Zgodnie z rejestrem poborowym podymnego woj. sandomierskiego z roku 1569 wieś Kłonówek (wtedy Kłonów Gniewosza) należała do Krzysztofa Gniewosza *herbu Kościeszka*. We wsi był folwark i 4 łany kmiece oraz 2 zagrody zagrodników. W pobliżu Kłonówka znajdowała się świeżo lokowana wieś o nazwie **BOROWIEC**. Późniejsze źródła już jej nie wymieniają.

Nic nie wiadomo o późniejszych losach wsi Kłosówek z całą pewnością tak jak okoliczne miejscowości przechodziła w różne ręce szlacheckie.

W roku 1827 wieś miała 27 dymów i liczyła 209 mieszkańców. Około 1880 roku we wsi było 34 domów (29 gospodarstw na 496 morgach), a sama wieś liczyła 423 mieszkańców. Chłopi gospodarowali w tym czasie łącznie na 608 morgach. Do folwarku Kłonówek (w dobrach Kłonów) w roku 1864 należało łącznie 722 morgi (510 mórg gruntów ornych, 84 morgi łąk, 112 mórg pastwisk i 16 mórg nieużytków. Zabudowania folwarczne składały się z 5 budynków murowanych i 13 drewnianych.

Wieś wchodziła w skład powiatu radomskiego, gminy Kuczki i należała do parafii p.w. św. Jakuba Apostoła w Skaryszewie (do roku 1900)

12. KUCZKI KOLONIA Wieś powstała w wyniku dziewiętnastowiecznych i dwudziestowiecznych parcelacjach folwarku i majątku ziemskiego w Kuczkach.

13. KUCZKI WIEŚ — (*Kuczki — 1578*).

Etymologia nazwy wsi wskazuje że wieś powstała w czasie postępującego, kolejnego etapu kolonizacji Puszczy Kozienickiej prowadzonej na przełomie XIV i XV wieku. Nie wiadomo w którym roku i przez kogo została przeniesiona na prawo niemieckie. Najprawdopodobniej stało się to w 1 lub 2 ćwierci XV wieku. Wracając do etymologii nazwy wsi to w języku staropolskim „kuczka” = szałas, lichego budyneczek, buda leśna. „Kuczki” to śródleśna osada składająca się z prowizorycznych budynków, bud i szałasów.

Jan Długosz w *Liber Beneficiorum* (1470-80) nie wspomina tej wioski. Musiała ona być niedawno lokowana. Lokacji musieli dokonać przedstawiciele rodu pieczętującego się *herbem Wąż* z Kroczoza, gdyż w roku 1482 część wsi kupił od Doroty, wdowy po Jakubie z Kroczoza oraz Małgorzaty Mikołajowej z Parzenic, niejaki Mikołaj z Kuczek i Woli Woszczyńskiej *herbu Ogończyk*. Wniosek z tego, że wieś mogła być założona w połowie XV wieku.

W roku 1508 wymieniany jest Stanisław z Kuczek *herbu Ogończyk* (zapewne syn Mikołaja). Jego synami byli: Andrzej, Jan i Hieronim Kuczkowscy, wzmiankowani pod rokiem 1521. Około 1544 roku wzmiankowany jest syn Jana — Dominik Kuczkowski.

Wymienia ją dopiero rejestr poborowy podatku podymnego woj. sandomierskiego z roku 1569. Już wtedy podzielona była między czterech właścicieli: Pierwszą część posiadała Elżbieta Kuczkowska; drugą — Kasper Kuczkowski; trzecią — Wojciech Kuczkowski (wszyscy tym razem *herbu... Ślepowron*), a czwartą — bracia: Joachim i Mikołaj Piotrowscy *herbu Korwin*. W pierwszej części był dworek i mały folwark na 1 łanie oraz 3 kmieci na półłankach, 3 zagrody zagrodników oraz 1 rzemieślnik; w drugiej części był również mały dwór z folwarczkiem na 1 łanie oraz 3 kmieci na półłankach i 2 komorników. W trzeciej części mały dwór i folwarczek na 1 łanie oraz 1 kmieć na półłanku. Piotrowscy również mieli dwór z folwarczkiem na 1 łanie oraz 1 kmieć na półłanku. Piotrowscy również mieli dwór z folwarczkiem na 1 łanie oraz 1 kmieć na półłanku. Piotrowscy również mieli dwór z folwarczkiem na 1 łanie oraz 1 kmieć na półłanku. Piotrowscy również mieli dwór z folwarczkiem na 1 łanie oraz 1 kmieć na półłanku.

Jeszcze w roku 1598 wzmiankowani są jako dziedzice Kuczek: Jerzy i Kasper Kuczkowscy, później źródła nie wspominają już o tej rodzinie.

Na początku XVII wieku jakieś części wsi mają tu przedstawiciele rodu Kochanowskich *herbu Korwin*. Kolejnymi właścicielami byli: Promińscy w połowie XVII wieku, a po nich Krzysztof Goździkowski *herbu Łabędź* ożeniony z Izabellą Brudzynią, a następnie jego syn — Władysław (żył jeszcze ok. 1710 roku). Jakies części miał w Kuczkach pleban kościoła p.w. św. Wacława w Starym Radomiu w latach 1697-1711, brat Władysława — Krzysztof.

W roku 1777 wieś kupił Kazimierz Brudzicki *herbu Syrokomla*. Dziedziczyli po nim kolejno syn i wnuk: Antoni i Kazimierz. Ten ostatni udowodnił swoje szlachectwo w Królestwie Polskim w roku 1843.

W XVIII wieku w Kuczkach istniała kaplica przydworska, która służyła mieszkańcom dworu i folwarku.

W roku 1856 jako właściciel dóbr Kuczki i Niemianowice wymieniany jest Jan Chociszewski *herbu Junosza*.

Po roku 1867, kiedy to powstała gmina Kuczki w powiecie radomskim, w jej skład wchodziły następujące wioski (ob. wioski wytłuszczone), osady, przysiółki: Adamów, **Budy Niemianowskie**, **Czarny Lasek**, **Drożanki**, Figetów, **Gózd**, Józefatka, **Kiedrzyn**, **Kłonów**, **Kłonówek**, **Klwatka Królewska A**, **Klwatka Królewska B**, Korytka, **Kuczki**, **Lipiny**, **Małęczyn**, Mostki, **Niemianowice**, **Piskorszczyzna** (ob. **Piskornica**), **Podgóra**, Rawica (ob. gm. Tczów), Tomaszów, Tylnica (ob. gm. Tczów) i **Wojśławice**. Siedziba gminy znajdowała się w budynku leżącym na terenie wsi Gózd. Cała gmina liczyła w roku 1880, 4489 mieszkańców i obejmowała 14085 mórg (w tym 6448 mórg ziemi dworskiej. Folwark Kuczki i Niemianowice (należały do jednego klucza dóbr) w roku 1880 miał 2153 morgi, w tym gruntów ornych i tzw. ogrodów — 677 mórg, łąk — 87, pastwisk — 15, lasu — 721, nieużytków i placów — 653. Zabudowania folwarczne składały się z 6 murowanych budynków.

W roku 1895 Żyd — Rufin Icek Bekerman, właściciel majątku Kuczki wydzielił bezpłatnie z niego 6 mórg gruntu i dwa budynki (w tym dawny spichlerz) pod przyszły kościół. W końcu 1899 utworzono we wsi parafię filialną Skaryszewa. Kościółek ten (kaplica) nosił wezwanie **św. Józefa Oblubieńca NMP**. W roku 1932 do parafii należały: Adamów, Budy Niemianowskie, Cebulówka, Czarny Lasek, Drożanki, Gózd, Gzowice Folwark, Gzowice Kolonia, Józefatka, Karszówka, Klwatka Dwór, Korytka, Kuczki Kolonia, Kuczki Wieś, Mostki, Niemianowice, Piskorszczyzna (ob. Piskornica), Podgóra, Sobolów, Wojśławice Kolonia i Wojśławice Wieś. W roku 1935 wzniesiono obecny murowany kościół.

Tuż po drugiej wojnie światowej Kuczki przestały pełnić funkcję gminy, którą zorganizowano w pobliskim Gózdzie. W roku 1955 gminę podzielono na trzy części, tworząc Gromadzkie Rady Narodowe: Gózd, Klwatka i Kłonów. Ten stan utrzymał się do roku 1973, kiedy to zlikwidowano GRN w tych miejscowościach tworząc Gminę Gózd.

14. LIPINY — (*Lipiny* — XIX w.).

Wieś powstała w wyniku dziewiętnastowiecznych i dwudziestowiecznych parcelacjach folwarku i majątku ziemskiego w Kuczkach. W roku 1880 składała się z 18 obejść gospodarskich i 129 mieszkańców na 178 morgach. Do wsi należą dwa przysiółki: Cebulówka i Kuczki Dolne.

15. MAŁĘCZYN NOWY. Wieś powstała w wyniku dziewiętnastowiecznych i dwudziestowiecznych parcelacji folwarku i majątku ziemskiego w Małęczynie, m.in. w roku 1883 wydzielono z majątku dworskiego 451 mórg i częściowo rozparcelowano, tworząc nową wieś — Małęczyn Nowy z 54 gospodarstwami posiadającymi łącznie 227 mórg gruntów ornych.

Administracyjnie należała do powiatu radomskiego, gminy Kuczki i parafii p.w. św. Jakuba Apostoła w Skaryszewie.

16. MAŁĘCZYN STARY — (*Malyanczin, Małęczyni* — 1470-80, *Małeczyn* — 1578).

Wieś powstała najprawdopodobniej w tym samym czasie co i kasztelania radomska (2 poł. XI wieku). Do początku XIV wieku brak jednak jakichkolwiek źródeł pisanych na jej temat. Wtedy zamieszkiwali wieś przedstawiciele rodu rycerskiego pieczętującego się *herbem Bielina*. Po roku 1310 wzmiankowany jest Mikołaj z Małęczyna tegoż właśnie herbu.

Na początku XV wieku wzmiankowany jest Piotr Kochanowski z Komarowa *herbu Ślepowron*, a w roku 1454 jego syn Stanisław Kochanowski z Małęczyna.

Jan Długosz w *Liber Beneficiorum* podaje tylko, że wieś należy do parafii p.w. św. Wacława w Starym Radomiu i nie wnika w skomplikowaną strukturę własnościową wsi.

Kuzyn Stanisława Kochanowskiego, Dominik Kochanowski nabył w roku 1486 część wsi Małęczyn. W roku 1525 wzmiankowany jest jego syn Paweł na Małęczynie, a z kolei w roku 1556 jego syn — Jakub Małęczynski vel Kochanowski *herbu Ślepowron* lub *Korwin*.

Zgodnie z rejestrem poborowym podymnego woj. sandomierskiego z roku 1569 wieś Małęczyn miała skomplikowaną i rzadko spotykaną strukturę własnościową. Była to wieś królewska, której zasadnicza część stanowiła uposażenie każdorazowego kasztelana (burgrabiego) zamku radomskiego, jak i drobnoszlachecka, gdyż drugą część wsi zamieszkiwali przedstawiciele szlachty zagrodowej (cząstkowej) oraz tzw. włodyków. Ich przodkowie stanowili stałą załogę zbrojną zamku radomskiego i podlegali bezpośrednio kasztelanowi.

W roku 1569 pierwsza część wsi była na uposażeniu burgrabiego zamku radomskiego — Jana Modrzewskiego.

Druga część rozdzielona była na mikroskopijne części: pierwsza należała do Jana Foretha (mieszczanin radomski), który miał tu folwark i 5 zagrodników; druga część należała do następujących cząstkowych właścicieli: Piotra Krzyszkowskiego *herbu Bończa*, Macieja Zasady *herbu Półkozic*, Jana i Macieja Mikołajków *herbu Jastrzębiec*, którzy mieli tu dworki (zagrody) i folwarczek na 1 łanie oraz ½ łana kmiecego i zapewne karczmę na ¼ łana. Podobnie rzecz się miała w trzeciej części wsi, która miała aż 7 współwłaścicieli: Jurka i Andrzeja Wronikowskich *herbu Brochwicz*; Jana i Jakuba Drozdów *herbu Jastrzębiec*, Jana Strykowskiego *herbu Zadora*, Baltazara Nogaja (był mieszczaninem lub włodyką) i wdowę Katarzynę Glinicką *herbu Trzaska*. I oni posiadali zapewne dworki (zagrody) i wspólny folwarczek na 1 łanie, oraz ½ łana kmiecego i 2 zagrody zagrodników. Ostatnia część należała do braci: Stanisława i Mikołaja Osuchowskich *herbu Gozdawa*. W ich części był folwarczek na 1 łanie, karczma na ¼ łana oraz 2 komorników.

Niewiele wiadomo o losach wsi od początku XVII do końca XVIII wieku. Od początku XVII wieku następował proces scalania rozdrobnionej własności. Dokonywała tego zamożniejsza, średnia i bogata szlachta. Mimo tego wieś wciąż przechodziła z rąk do rąk w wyniku różnorodnych koligacji i rozliczeń rodzinnych. Część wsi Małęczyn włączona została do dóbr królewskich z ośrodkiem w pobliskiej Klwatce.

Klwatka, a tym samym część Małęczyna dzierzawiona była w tym czasie przez właścicieli sąsiedniego Grzmucina i Wojsławic, najpierw przez Stanisława Gembarzewskiego *herbu Awdaniec* lub *Ogończyk*., który nabył wspomniane wioski w roku 1683, a od jego spadkobierców kupił te wioski w roku 1754 pisarz grodzki radomski Michał Antoni Latałski z Latalic *herbu Prawdzic*. Zmarł on w roku 1779, a dobra po nim przejęła Jadwiga z Korytowskich Latałska, która niebawem ponownie wyszła za mąż za Tomasza Sulerzyckiego *herbu Junosza*. W roku 1784 syn Michała Antoniego Latałskiego, Ignacy sprzedał wieś Grzmucin Wiktorynowi Gorzkowskiemu *herbu Tarnawa*. Najprawdopodobniej Tomasz Sulerzycki był ostatnim

królewskim dzierżawcą Klwatki i części Małęczyna, gdyż po roku 1795 dobra królewskie zarekwirowały władze austriackie.

W roku 1839 zmarł dziedzic Małęczyna — Wincenty Biedrzyński *herbu Ostoja*.

Na początku 2 połowy XIX wieku klucz dóbr małeczyńskich z folwarkiem Stary Małęczyn i wioskami: Małęczyn i Kiedrzyń należał do powiatu radomskiego, gminy Kuczki i parafii p.w. św. Wacława w Radomiu. Wieś składała się z 35 gospodarstw i 2 młynów. Chłopi gospodarowali na 404 morgach. Klucz małeczyński obejmował 396 mórg gruntów ornych, 337 mórg tzw. ogrodów, 16 mórg łąk, 20 mórg pastwisk, 6 mórg nieużytków oraz 17 mórg tzw. placów. Zabudowania folwarczne składały się z 12 drewnianych budynków.

W roku 1883 wydzielono z majątku dworskiego 451 mórg i rozparcelowano, tworząc nową wieś — Małęczyn Nowy.

17. NIEMIANOWICE — (*Niemianowycze — 1470-80, Nyemyanowicze — 1578*).

Etymologia nazwy wsi wskazuje że wieś powstała w czasie kolonizacji Puszczy Kozienickiej prowadzonej po najazdach mongolsko-tatarskich w 2 połowie XIII wieku. Nie wiadomo w którym roku i przez kogo została przeniesiona na prawo niemieckie. Najprawdopodobniej stało się to w 3 lub 4 ćwierci XIV wieku. Wracając do etymologii nazwy wsi to: „miano” = nazwa, czyli Niemianowice, to wieś ... bezimienna, nienazwana.

Jan Długosz w *Liber Beneficiorum* (1470-80) podaje, że wieś znajduje się w parafii p.w. św. Jakuba Apostoła w Skarzyszowie i należy do Andrzeja Ciołka *herbu Ciołek*. We wsi było 8 półłanków kmiecych, 3 karczmy na rolach oraz 3 zagrodników z rolami. We wsi były także 3 folwarki rycerskie. Dziesięcinę zbierał pleban skaryszewski.

Zgodnie z rejestrem poborowym podymnego woj. sandomierskiego z roku 1569 wieś Niemianowice należała do Stanisława Owadowskiego *herbu Łabędź*. We wsi był folwark na 3 ½ łana 3 kmieci na półłankach, 4 zagrody zagrodników oraz 4 rzemieślników.

W roku 1827 wieś miała 14 dymów i liczyła 116 mieszkańców. Około 1880 roku we wsi było 17 gospodarstw, a sama wieś liczyła 208 mieszkańców. Chłopi gospodarowali w tym czasie na 322 morgach. Do majątku ziemskiego w Kuczkach należał folwark Niemianowice, który w roku 1864 obejmował 904 morgi.

18. PISKORNICA (PISKORSZCZYŻNA) — (*Piskorszczyżna — XIX w.*). Dawniej przysiółek w dobrach niemianowickich obejmujących w 1880 roku 8 domów i 103 mieszkańców na 113 morgach. Jako samodzielna wieś wykształciła się po kolonizacji rozparcelowanego majątku (folwarku) ziemskiego w Niemianowicach.

19. PODGÓRA — (*Podgóra — XIX w.*). Wieś powstała w wyniku dziewiętnastowiecznych i dwudziestowiecznych parcelacji folwarku i majątku ziemskiego w Kuczkach. W roku 1880 składała się z 11 obejść gospodarskich na 184 morgach.

20. WOJSŁAWICE (wraz przysiółkiem **WOJSŁAWICE KOLONIA**) — (*Wojslawycze — 1470-80, Wojslawicze — 1578*).

Etymologia nazwy wsi wskazuje że wieś powstała w czasie kolonizacji Puszczy Kozienickiej prowadzonej po najazdach mongolsko-tatarskich w 2 połowie XIII wieku. Nie wiadomo w którym roku i przez kogo została przeniesiona na prawo niemieckie. Najprawdopodobniej stało się to w 3 lub 4 ćwierci XIV wieku. Wracając do etymologii nazwy wsi to pochodzi od pospolitego w XII i XIII wieku imienia „Wojsław”. Wojsławice to wieś Wojsława lub jego potomków.

Jan Długosz w *Liber Beneficiorum* (1470-80) podaje, że wieś znajduje się w parafii p.w. św. Jakuba Apostoła w Skarzyszowie i należy do rycerzy: Jakuba Przekuleja, Mikołaja Dobiesza i Marka Alberta *herbu Doliwa*. We wsi było 8 półłanków kmiecych, 3 karczmy na rolach oraz 3 zagrodników z rolami. We wsi były także 3 folwarki rycerskie. Dziesięcinę zbierał pleban skaryszewski.

Zgodnie z rejestrem poborowym podymnego woj. sandomierskiego z roku 1569 wieś Wojsławice miała dwóch właścicieli: Marcina i Jana Przekulejów *herbu Doliwa*. W części Marcina był folwark, 2 kmieci na półlankach i karczma na ¼ roli. W części Jana również był folwark i 2 ½ łana kmiecego.

W roku 1827 wieś miała 20 dymów i liczyła 100 mieszkańców. Około 1880 roku we wsi było 29 gospodarstw na 384 morgach. Do majątku ziemskiego (folwarku Wojsławice: 16 drewnianych budynków i wiatrak) należało jeszcze 562 morgi. Wieś była tuż po uwłaszczeniu i częściowym rozparcelowaniu wspomnianego folwarku i powstawał przysiółek Wojsławice Kolonia.

4. Zabytki gminy Gózd

Na terenie gminy z całą pewnością znajdują się zabytki, głównie z XIX i pocz. XX wieku. Dotyczy to głównie: kaplic, kapliczek, figur przydrożnych, a także pozostałości zabudowań dworskich i folwarcznych oraz budownictwa wiejskiego. Np. Klwatce Królewskiej znajduje się kaplica z końca XVIII wieku. Dawny, zabytkowy drewniany budynek urzędu gminnego z Gózdu pochodzący z poł. XIX wieku znajduje w Muzeum Wsi Radomskiej. Niestety zabytki te do chwili obecnej nie zostały zinwentaryzowane przez urząd gminny w Gózdzie. Brak ogólnodostępnych jakichkolwiek reprodukcji i opisów wspomnianych zabytków.

5. Zabytki ikonograficzne, heraldyka kościelna, rycerska i gminna

Ustawa o samorządzie terytorialnym z 8 marca 1990 roku (z późniejszymi zmianami) zezwala radom gmin i miast podejmować uchwały dotyczące ich symboliki (herbu, baneru, chorągwi i pieczęci). Od tego czasu większość miast i gmin przyjęło nowe symbole lub zatwierdziło już istniejące. Gmina Gózd nigdy w przeszłości nie posiadała swoich symboli.

Niewykluczone, że od II połowy XVIII do roku 1864 (do uwłaszczenia chłopów), właściciele poszczególnych majątków ziemskich na obszarze wchodzącym w skład obecnej gminy używali indywidualnych pieczęci, celem uwierzytelniania wewnętrznych dokumentów. Chodzi o tzw. pieczęcie dominalne (od tzw. własności dominalnej), noszące najczęściej herb właściciela wsi.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 roku w użyciu był tylko herb państwowy. W kancelariach niektórych majątków ziemskich w międzywojennej Polsce, w tym w woj. kieleckim, do którego należała gmina Gózd, jako część powiatu radomskiego stosowane były herby rodowe właścicieli.

Jednak gmina to nie tylko jej stolica — Gózd, ale i pozostałe sołectwa. Mieszkańcy każdego z nich powinni utożsamiać się z gminnym herbem, flagą i pieczęcią. Symbole gminne powinny łączyć mieszkańców, a nie dzielić. Projektując herb gminy należy uwzględnić: oczekiwania wspólnoty samorządowej, podstawowe kanony heraldyczno-weksylologiczne, jak i wyniki badań archiwalno-historycznych.

Poszukiwania (kwerenda) objęły zachowane źródła heraldyczne i archiwalne dotyczące:

1. Symboliki starostwa radomskiego.
2. Symboliki Ziemi Sandomierskiej i d. powiatu radomskiego (do 1772 r.).
3. Symboliki kościelnej z terenu gminy Gózd.
4. Zabytków heraldyki rycerskiej (szlacheckiej) z terenu obecnej gminy Gózd (do 1945 roku).
5. Symboliki samorządowej (znaków napieczętych) sołectw obecnej gminy Gózd z XIX i XX wieku.
6. Zabytków paraheraldycznej folklorystycznej symboliki północno-małopolskiej oraz charakterystycznych przyrodniczo-geograficznych (krajoznawczych).

Wynikiem kwerendy archiwalno-historycznej są następujące ustalenia:

Ad. 1. Powiat (starostwo) radomskie posiada swoje symbole od roku 2002 (zob. Rys. 1).



Rys. 1

Ad. 2. Powiat radomski do końca wieku XVIII nie posiadał swoich symboli. Natomiast herb woj. sandomierskiego przedstawia rysunek Nr 2.



Rys. 2

Ad. 3. Teren gminy Iwierzycy podzielony jest między następujące parafie:

a) Gózd. — parafia rzymsko-katolicka p.w. **Miłosierdzia Bożego**. Parafia powstała w ostatnich paru latach, do tego czasu wieś należała do parafii w **Kuczkach** (od roku 1900, a wcześniej do parafii p.w. **św. Jakuba Apostoła w Skaryszewie**. Liczba wiernych — 1900

b) Grzmucin — parafia rzymsko-katolicka p.w. **św. Maksymiliana Kolbe**. Parafia powstała w ostatnich paru latach, do tego czasu wieś należała do parafii w **Kuczkach** (od roku 1900, a wcześniej do parafii p.w. **św. Jakuba Apostoła w Skaryszewie**. Liczba wiernych — 600

c) Kłonówek — parafia rzymsko-katolicka p.w. **NMP Królowej Polski**. Parafia powstała w ostatnich paru latach, do tego czasu wieś należała do parafii w **Kuczkach** (od roku 1900, a wcześniej do parafii p.w. **św. Jakuba Apostoła w Skaryszewie**. Liczba wiernych — 700.

d) Kuczki — parafia rzymsko-katolicka p.w. **św. Józefa Oblubieńca NMP**. Parafia powstała w roku 1900 (kościół w roku 1935). Wcześniej wieś należała do parafii p.w. **św. Jakuba Apostoła w Skaryszewie**. Liczba wiernych — 2400

e) Małęczyn, — parafia rzymsko-katolicka p.w. **św. Andrzeja Boboli**. Parafia powstała w ostatnich paru latach, do tego czasu wieś należała do parafii p.w. **św. Wacława w (Starym) Radomiu**. Liczba wiernych 2956

W przypadku tworzenia symboli gminy Gózd udział w niej symboliki kościelnej ma raczej marginalne znaczenie, gdyż najstarsza parafia (w Kuczkach) ma nieco ponad sto lat! Wioski

gminy przez stulecia należały do dwóch wczesnośredniowiecznych parafii: św. Jakuba Apostoła w Skaryszewie i św. Wacława w Starym Radomiu, czyli kościoły parafialne znajdują się poza granicami gminy.

Ad. 4. Najprawdopodobniej od wczesnego średniowiecza do II wojny światowej większość wiosek należało do dóbr rycerskich (szlacheckich). Niewielka własność królewska występowała jedynie w Małęczynie i Klwatkach.

Pierwszym udokumentowanym rodem rycerskim na terenie obecnej gminy Gózd byli rycerze pieczętujący się *herbem Bielina* (zob. Rys. 3). Wzmiankowani są oni w Małęczynie w XIV i XV wieku (przez ok. 100 lat). Od 1 połowy XIV wieku (od 1482 w Kłonowie) do początków XVII wieku w Grzmucinie i Kłonowie, był ród rycerski pieczętujący się *herbem Wąż (Wężyk)* — zob. Rys. 4. Przedstawiciele tego herbu byli obecni na terenie obecnej gminy 250–300 lat! Być może wśród nich należy doszukiwać się założycieli wsi Grzmucin. Nieco krócej byli tu obecni przedstawiciele rodów rycerskich pieczętujących się herbami: *Abdank (Awdaniec)* — zob. Rys. 6), *Doliwa* (zob. Rys. 7) i *Ogończyk (Powala)* — zob. Rys. 8. Spotkać ich można źródłach od 1 poł. XIV do końca XVI wieku. Przez parę stuleci władali wioskami (lub ich częściami): Kłonów, Kłonówek (Kłonów Mały lub Gniewosza), Kuczki i Wojsławice. Co ciekawe w Kłonowie Małym w końcu XIV i w 1 poł. XV wieku znajdowali się przedstawiciele rycerstwa pieczętującego się rzadkim, nieistniejącym w późniejszych wiekach *herbem Zgraja* (zob. Rys. 9).



Rys. 3



Rys. 5



Rys. 6



Rys. 7



Rys. 8



Rys. 9

W końcu XV wieku i na początku XVI wieku źródła wymieniają na tych terenach przedstawicieli drobnych herbowych rodów rycerskich (szlachty częstkowej) oraz włodyków (nie mających prawa do noszenia herbu). Spotkać można było rycerstwo pieczętujące się *herbem Jastrzębiec* (zob. Rys. 10), i tych było najwięcej. Inne herby, które w tym czasie można było tu odnaleźć to: *Korwin* (zob. Rys. 11), *Ślepowron* (zob. Rys. 12) i co ciekawe pieczętowali się nimi protoplaści naszego słynnego poety — Jana Kochanowskiego. Pozostałe herby to: *Bogoria*, *Bończa*, *Brochwicz*, *Ciołek*, *Gozdawa*, *Kościeszka*, *Łabędź*, *Nalęcz*, *Odrowąż*, *Ostoja*, *Półkozic*, *Rawa*, *Szeliga*, *Trzaska* i *Zadora*.



Rys. 10



Rys. 11



Rys. 12



Rys. 13



Rys. 14

Przy projektowaniu herbu gminy Gózd należy wziąć pod uwagę herby rodowe: **Wąż** (Wężyk), **Doliwa**, **Abdank**, **Ogończyk** i **Korwin**.

Ad. 5. Podobnie jak i w innych rejonach dawnego zaboru rosyjskiego, ani wielowioskowe gminy, ani dominia własnościowe (klucze dóbr, majątki ziemskie) nie stosowały odrębnych pieczęci poza godłem państwowym Rosji, a później II Rzeczypospolitej.

Ad. 6. Głównym zajęciem mieszkańców gminy jest uprawa roli i hodowla oraz prace leśne. Nie ma w gminie charakterystycznej uprawy, która mogłaby zostać uwzględniona przy projektowaniu symboli gminy. Dominują uprawy zbóż toteż w projekcie herbu mógłby znaleźć się snop zboża (zob. Rys. 15). Większość nazw wiosek i przysiółków) nosi charakter puszczański (Gózd, Kuczki, Budy, Czarny Lasek, Karszówka) lub łowiecki (Kłonów, Kłonówek i Sobolów). W projekcie herbu mogłyby znaleźć się wizerunki sosny (zob. Rys. 16) lub karczów (zob. Rys. 17) albo jedno i drugie. Przez kilka stuleci w wioskach gminy Gózd zamieszkiwali przedstawiciele drobnego rycerstwa. Ich symbolem mógłby być topór (zob. Rys. 18) lub miecz (zob. rys. 19).



32

Rys. 15



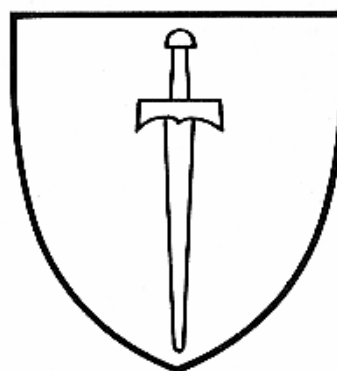
Rys. 16



Rys. 17

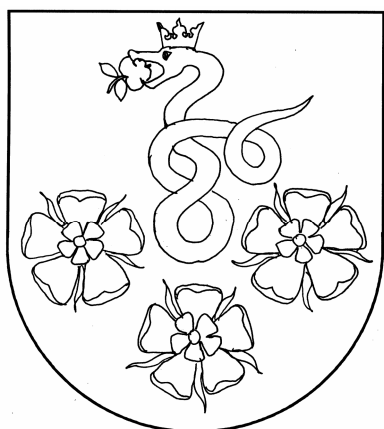


Rys. 18

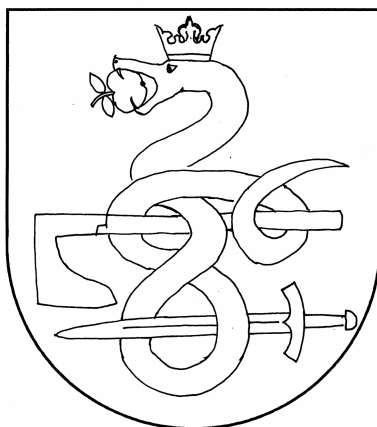


Rys. 19

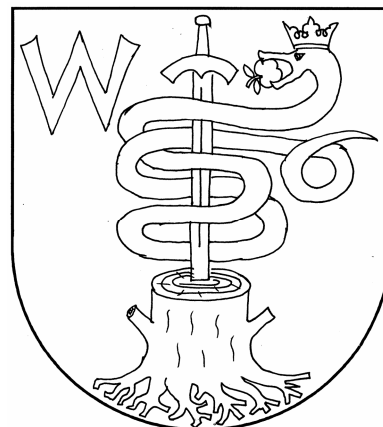
Wstępne projekty herbów gminy Gózd:



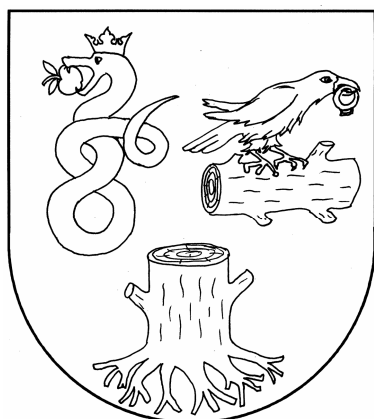
Rys. 20



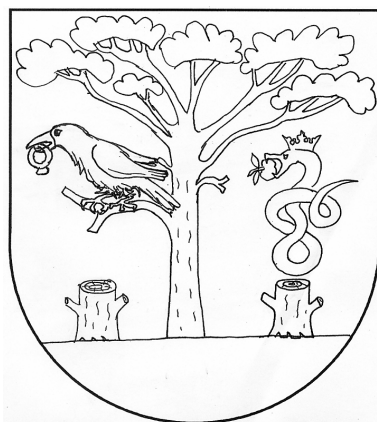
Rys. 21



Rys. 22



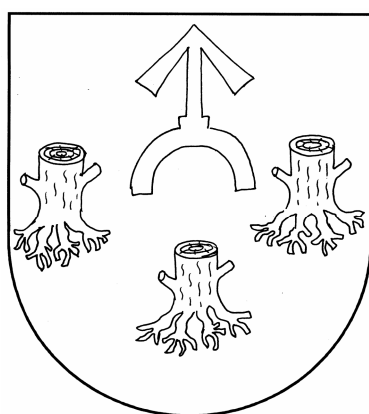
Rys. 23



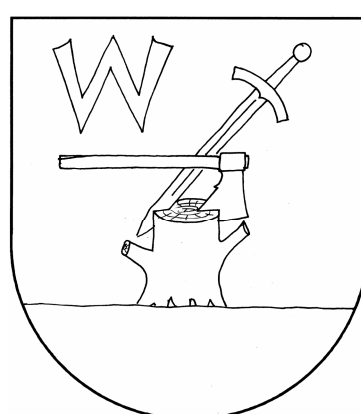
Rys. 24



Rys. 25



Rys. 26



Rys. 27

Uzasadnienie wstępnych szkiców herbów gminy Gózd:

Rys. 20. W polu srebrnym wąż zielony w złotej koronie, ze skrzyętym ogonem, trzymający w pysku czerwone jabłko z zielonym ogonkiem i takimiz dwoma listkami, pod nim trzy róże czerwone w rostrój.

Gmina Gózd leży na Równinie Radomskiej, która stanowi południowy kraniec Niziny Mazowieckiej. Administracyjnie wchodzi w skład województwa mazowieckiego i jego części — powiatu ziemskiego radomskiego. Charakterystyczną cechą krajobrazu gminy są piaszczyste równiny przeplatane polami uprawnymi i iglastymi lasami Puszczy Kozienickiej. Najwyższe wzniesienia niewiele przekraczają 180 m n.p.m., a najniżej położone miejsca — 150 m n.p.m. Gminę przecinają dwie niewielkie rzeki: Pacynka i wpadająca do niej Gzówka, które są zlewiskiem Radomki. Powierzchnia gminy wynosi 77,76 km² i liczy 8052 mieszkańców.

Brak pisanych źródeł nie pozwala na ustalenie nawet hipotetycznej daty powstania poszczególnych podradomskich i puszczańskich miejscowości gminy. Niewątpliwie starymi miejscowościami są: Grzmucin, Klwatka, Małęczyn oraz Wojsławice, gdyż etymologia nazw, wskazuje na ich powstanie w XIII, XII, a nawet w końcu XI wieku. Pozostałe miejscowości powstawały sukcesywnie w miarę karczowania Puszczy Radomskiej (Puszczy Kozienickiej) prowadzonej nieprzerwanie od XIV wieku do początków wieku XX.

Jan Długosz w *Liber Beneficiorum* spisanej w latach 1470-80 wymienia kilka miejscowości z terenu obecnej gminy Gózd, jako należące do parafii w Skarżyszowie (Skaryszewie) lub w Starym Radomiu. Były nimi: Grzmucin, Kłonów Wielki, Kłonów Mały Niemianowice i Wojsławice (w Skarżyszowie) oraz Małęczyn (w Radomiu). Wioski położone w pobliżu Radomia były dobrze zorganizowane, ale im bardziej na wschód (w głąb puszczy), to przypominały one drobne osiedla, a nawet pojedyncze zabudowania i szałas. Wzmiankowane wioski, na ogół były własnością przedstawicieli drobnego rycerstwa.

Do początków XVII wieku na terenie gminy Gózd można odnotować parędziesiąt rodów rycerskich i kilkanaście rodów włodyków. Wielu z nich posługiwało się nieznanymi w czasach współczesnych herbami. Inni tych herbów nie posiadali wcale (wspomniani włodykowie). Dodatkowo obraz herbowej mapy okolic Radomia zaciemnia powszechne zjawisko określania się drobnej szlachty pod różnymi herbami. Np. Gniewoszowie najpierw posługiwali się *herbem Zgraja*, później przyjmowali herby swoich małżonek: *Rawa*, *Nałęcz* czy *Kościęsza*. Podobnie protoplaści licznych tu przodków Kochanowskich, którzy posługiwali się raz *herbem Korwin*, a innym razem *herbem Ślepowron*. Jeszcze inni początkowo znani pod *herbem Bielina*, niedługo potem pieczętowali się *herbem Szeliga*.

Najstarsze, obecne w rejonie Radomia (i Gózdu), rody rycerskie posługiwały się następującymi herbami: *Wąż (Wężyk)* — m.in. Koraczowie, którzy byli tu obecni co najmniej 270 lat (XIV — XVII w.); *Abdank (Awdaniec)* — np. późniejsi Kłonowscy (obecni przez ok. 230 lat); *Doliwa* — np. późniejsi Błotnicy (obecni ok. 220 lat); *Korwin* lub *Ślepowron* — m.in. Kochanowscy/Małęczyńscy (z przerwami przez ok. 200 lat), a także herbem *Ogończyk (Powala)* — np. Kuczkowscy (ok. 200 lat).

Bardzo mało wiadomo o późniejszych dziejach wiosek wchodzących w skład gminy Gózd. Jedno jest pewne, że na początku XVIII wieku w poszczególnych wioskach drobna własność szlachecka (na częściach wsi) już nie występowała. Przy nazwiskach nowych właścicieli widnieją już klucze dóbr obejmujące na ogół od jednej do trzech wiosek (klucze: grzmucińsko-wojsławicki, kłonowski, kuczkowsko-niemianowicki, małeczyński i kłwacki (dawna królewszczyzna)).

Największe możliwości rozwoju miał klucz kuczkowsko-niemianowicki, którego grunty w większej części na północy, północnym-wschodzie i wschodzie, stanowiły dziewicze lasy Puszczy Kozienickiej. Tam też na masową skalę kolejni właściciele klucza, prowadzili karczunek lasu. Powstawały tam osady (budy) drwali, smolarzy, diegciarzy i bartników, z nich to od końca XVIII do początków XX wieku wyłoniły się późniejsze wioski: Gózd, Czarny Lasek, Budy Niemianowskie, Drożanki, Sobolów, Lipiny, Karszówka, Podgóra i Piskorszczyzna. Wtedy też powstała wieś Gózd (Gozdowa) wzmiankowana po raz pierwszy w roku 1827.

W latach 1795 — 1809 tereny gminy Gózd wchodziły w skład Galicji Zachodniej, jak nazwały te ziemie władze austriackie po III rozbiórce Polski. W latach 1809–13 wchodziły one w skład departamentu radomskiego Księstwa Warszawskiego, a w latach 1815–66 do województwa radomskiego w ramach Królestwa Polskiego (do 1831 roku — „quasi” niezależnego), a następnie

(po uwłaszczeniach z 1864 roku) do guberni radomskiej, powiatu radomskiego i gminy Kuczki w Priwiślańskim Kraju. Wieś Kuczki do lat 50. XX wieku była stolicą gminy, choć budynek gminny znajdował się w Gózdzie.

Do przełomu XIX i XX wieku większość wiosek obecnej gminy należała do parafii p.w. św. Jakuba Apostoła w Skaryszewie, a trzy wioski do parafii p.w. św. Wacława w Starym radomiu. Sytuacja zmieniła się z chwilą wybudowania w Kuczkach, najpierw kaplicy i powołaniu filialnej do Skaryszewa parafii, a następnie po wybudowaniu i konsekracji murowanego kościoła w latach 1932/35 — samodzielnej parafii Kuczki.

Występujące w projekcie herbu gminy Gózd godło z herbu rycerskiego **Wąż (Wężyk)** w postaci: **węża zielonego w złotej koronie, ze skręconym ogonem, trzymający w pysku czerwone jabłko z zielonym ogonkiem i takimiż dwoma listkami** odwołuje się do niewielkiego rycerskiego rodu Koraczów (i nie tylko), który był on obecny na tych ziemiach prawie trzysta lat. Pierwsza wzmianka o przedstawicielu tego rodu na obszarze obecnej gminy (Grzmucin, Kłonów i Kuczki) pochodzi z roku 1361, a ostatnia z roku 1606. Przedstawiciele tego rodu mogli być założycielami niektórych wiosek gminy.

Trzy **czerwone róże w rostrój** znajdują się w herbie rycerskiego rodu Błotnickich, których korzenie na tym terenie sięgają początków XIV wieku. W roku 1386 Mieczsław i Maciej z Błotnicy i Kłonowa **herbu Doliwa** wystarali się o przeniesienie wsi Kłonów na prawo niemieckie. Zgodnie z przekazem Jana Długosza w *Liber Beneficiorum* (1470-80) i rejestrach poborowych woj. sandomierskiego z 1569 (1578) roku, przedstawiciele tego rodu w XV i XVI wieku byli także obecni w sąsiedniej wsi Wojsławice.

Rys. 21. W polu czerwonym wąż zielony (złoty) w złotej koronie, ze skręconym ogonem, trzymający w pysku złote (zielone) jabłko z takimież ogonkiem i dwoma listkami. W spłotach węża topór o ostrzu ku podstawie srebrnym i stylisku złotym w pas, a pod nim także w pas miecz o rękojeści złotej i głowni srebrnej.

[Podstawowe informacje o gminie Gózd i jej historii zob. opis do Rys. 20]

Występujące w projekcie herbu gminy Gózd godło z herbu rycerskiego **Wąż (Wężyk)** w postaci: **węża zielonego (złotego) w złotej koronie, ze skręconym ogonem, trzymający w pysku złote (zielone) jabłko z takimież ogonkiem i dwoma listkami** odwołuje się do niewielkiego rycerskiego rodu Koraczów (i nie tylko), który był on obecny na tych ziemiach prawie trzysta lat. Pierwsza wzmianka o przedstawicielu tego rodu na obszarze obecnej gminy (Grzmucin, Kłonów i Kuczki) pochodzi z roku 1361, a ostatnia z roku 1606. Przedstawiciele tego rodu mogli być założycielami niektórych wiosek gminy.

Topór przez stulecia pełnił dwie funkcje: oręza, jak i podstawowego narzędzia mieszkańców tych puszczańskich wiosek. Ponad połowa obecnego obszaru gminy leżała w Puszczy Kozienickiej. Większość obecnych wiosek gminy powstało na terenach wcześniej wykarczowanych.

Miecz symbolizuje drobne rycerstwo oraz włódków rozsiedlonych w kilku wioskach gminy, którego zadaniem była obrona pobliskiego grodu i miasta Radomia.

Rys. 22. W polu czerwonym karcz złoty z zaćwieczonym mieczem o takiejże rękojeści i głowni srebrnej, opleciony zwojami węża zielonego (złotego) w złotej koronie, ze skręconym ogonem, trzymający w pysku złote (zielone) jabłko z takimież ogonkiem i dwoma listkami. W prawym rogu łękawica srebrna.

[Podstawowe informacje o gminie Gózd i jej historii zob. opis do Rys. 20]

Występujące w projekcie herbu gminy Gózd godło z herbu rycerskiego **Wąż (Wężyk)** w postaci: **węża zielonego (złotego) w złotej koronie, ze skręconym ogonem, trzymający w pysku złote (zielone) jabłko z takimież ogonkiem i dwoma listkami** odwołuje się do niewielkiego rycerskiego rodu Koraczów (i nie tylko), który był on obecny na tych ziemiach prawie trzysta lat. Pierwsza wzmianka o przedstawicielu tego rodu na obszarze obecnej gminy

(Grzmucin, Kłonów i Kuczki) pochodzi z roku 1361, a ostatnia z roku 1606. Przedstawiciele tego rodu mogli być założycielami niektórych wiosek gminy.

Łękawica srebrna pochodzi z herbu szlacheckiego Abdank (Awdaniec) nawiązuje do licznie występującego tu przez kilka stuleci (XIV–XVII wiek) średniego i drobnego rycerstwa.

Miecz symbolizuje drobne rycerstwo (Wężyków, Zgrajów, Doliwitów, Powalów, Awdañców, Jastrzębców czy Korwinitów) oraz włodyków rozsiedlonych w kilku wioskach gminy, którego zadaniem była obrona pobliskiego grodu i miasta Radomia.

Większość wiosek gminy powstała w miejscach po wykarczowaniu nieprzebytych ostępów Puszczy Radomskiej (Kozienickiej) stąd symbol **złotego karcza**. Na puszczańskie pochodzenie wielu wiosek gminy wskazują same ich nazwy: Gózd (niedostępny las), Kłonów, Budy (szałas leśny), Kuczki (szałas leśny), Klwatka (pierwotnie Krwatka — z trudem zagospodarowany teren), Sobolów, Lipiny, Karszówka (pierwotnie — Karczówka) czy Czarny Lasek.

Rys. 23. W polu czerwonym po prawej wąż zielony (złoty) w złotej koronie, ze skrzyconym ogonem, trzymający w pysku złote (zielone) jabłko z takim ogonkiem i dwoma listkami. Po lewej godło z herbu Korwin (kruk z pierścieniem złotym w dziobie w lewo, siedzący na ostrzewiu naturalnym w pas o dwóch sękach u góry i u dołu. U podstawy karcz złoty.

[Podstawowe informacje o gminie Gózd i jej historii zob. opis do Rys. 20]

Występujące w projekcie herbu gminy Gózd godło z herbu rycerskiego **Wąż (Wężyk)** w postaci: **węża zielonego (złotego) w złotej koronie, ze skrzyconym ogonem, trzymający w pysku złote (zielone) jabłko z takim ogonkiem i dwoma listkami** odwołuje się do niewielkiego rycerskiego rodu Koraczów (i nie tylko), który był on obecny na tych ziemiach prawie trzysta lat. Pierwsza wzmianka o przedstawicielu tego rodu na obszarze obecnej gminy (Grzmucin, Kłonów i Kuczki) pochodzi z roku 1361, a ostatnia z roku 1606. Przedstawiciele tego rodu mogli być założycielami niektórych wiosek gminy.

Na terenie gminy Gózd oraz w jej okolicach od wczesnego średniowiecza, aż do rozbiórów Polski w końcu XVIII wieku występowało rycerstwo (szlachta), która pieczętowała się **herbem Korwin**. Najstynniejszymi ich przedstawicielami byli Kochanowscy liczni zwłaszcza w powiecie radomskim. **Kruk** jest symbolem miejscowej fauny. Do dnia dzisiejszego w Puszczy Kozienickiej znajdują się naturalne siedliska tego ptaka. **Ostrzew** jest także symbolem podstawowych zajęć miejscowej ludności przez minione stulecia — wyrębem, pozyskiwaniem drewna i jego obróbką.

Większość wiosek gminy powstała w miejscach po wykarczowaniu nieprzebytych ostępów Puszczy Radomskiej (Kozienickiej) stąd symbol **złotego karcza**. Na puszczańskie pochodzenie wielu wiosek gminy wskazują same ich nazwy: Gózd (niedostępny las), Kłonów, Budy (szałas leśny), Kuczki (szałas leśny), Klwatka (pierwotnie Krwatka — z trudem zagospodarowany teren), Sobolów, Lipiny, Karszówka (pierwotnie — Karczówka) czy Czarny Lasek.

Rys. 24. W polu czerwonym na murawie zielonej, sosna o konarach zielonych i pniu złotym między takim dwoma karczami, po prawej na gałęzi kruk z pierścieniem złotym w dziobie, a po lewej wąż zielony (złoty) w złotej koronie, ze skrzyconym ogonem, trzymający w pysku złote (zielone) jabłko z takim ogonkiem i dwoma listkami.

[Podstawowe informacje o gminie Gózd i jej historii zob. opis do Rys. 20]

Sosna o konarach zielonych i pniu złotym oraz dwa takie karcze nawiązują do puszczańskiej przeszłości większości wiosek gminy. Powstały one w miejscach po wykarczowaniu nieprzebytych ostępów Puszczy Radomskiej (Kozienickiej) stąd wymienione wyżej wizerunki: sosny i dwóch karczów. Na puszczańskie pochodzenie wielu wiosek gminy wskazują same ich nazwy: Gózd (niedostępny las), Kłonów, Budy (szałas leśny), Kuczki (szałas leśny), Klwatka (pierwotnie Krwatka — z trudem zagospodarowany teren), Sobolów,

Lipiny, Karszówka (pierwotnie — Karczówka) czy Czarny Lasek. W pozostałościach po dawnej puszczy dominuje drzewostan sosnowy.

Na terenie gminy Gózd oraz w jej okolicach od wczesnego średniowiecza, aż do rozbiorów Polski w końcu XVIII wieku występowało rycerstwo (szlachta), która pieczętowała się **herbem Korwin**. Najstłynniejszymi ich przedstawicielami byli Kochanowscy liczni zwłaszcza w powiecie radomskim. **Kruk** jest symbolem miejscowej fauny. Do dnia dzisiejszego w Puszczy Kozienickiej znajdują się naturalne siedliska tego ptaka. **Ostrzew** jest także symbolem podstawowych zajęć miejscowej ludności przez minione stulecia — wyrębem, pozyskiwaniem drewna i jego obróbką.

Występujące w projekcie herbu gminy Gózd godło z herbu rycerskiego **Wąż (Wężyk)** w postaci: **węża zielonego (złotego) w złotej koronie, ze skręconym ogonem, trzymający w pysku złote (zielone) jabłko z takimiż ogonkiem i dwoma listkami** odwołuje się do niewielkiego rycerskiego rodu Koraczów (i nie tylko), który był on obecny na tych ziemiach prawie trzysta lat. Pierwsza wzmianka o przedstawicielu tego rodu na obszarze obecnej gminy (Grzmućcin, Kłonów i Kuczki) pochodzi z roku 1361, a ostatnia z roku 1606. Przedstawiciele tego rodu mogli być założycielami niektórych wiosek gminy.

Rys. 25. W polu czerwonym na murawie zielonej, karcz złoty z zaćwieczonym toporem o ostrzu srebrnym i stylisku złotym w pas, na stylisku kruk z pierścieniem złotym w dziobie, a po lewej sosna o konarach zielonych i pniu złotym.

[Podstawowe informacje o gminie Gózd i jej historii zob. opis do Rys. 20]

Karcz złoty i sosna o konarach zielonych i pniu złotym nawiązują do puszczańskiej przeszłości większości wiosek gminy. Powstały one w miejscach po wykarczowaniu nieprzebytych ostępów Puszczy Radomskiej (Kozienickiej) stąd wymienione wyżej wizerunki: sosny i dwóch karczów. Na puszczańskie pochodzenie wielu wiosek gminy wskazują same ich nazwy: Gózd (niedostępny las), Kłonów, Budy (szałas leśny), Kuczki (szałas leśny), Klwatka (pierwotnie Krwatka — z trudem zagospodarowany teren), Sobolów, Lipiny, Karszówka (pierwotnie — Karczówka) czy Czarny Lasek. W pozostałościach po dawnej puszczy dominuje drzewostan sosnowy.

Na terenie gminy Gózd oraz w jej okolicach od wczesnego średniowiecza, aż do rozbiorów Polski w końcu XVIII wieku występowało rycerstwo (szlachta), która pieczętowała się **herbem Korwin**. Najstłynniejszymi ich przedstawicielami byli Kochanowscy liczni zwłaszcza w powiecie radomskim. **Kruk** jest symbolem miejscowej fauny. Do dnia dzisiejszego w Puszczy Kozienickiej znajdują się naturalne siedliska tego ptaka. **Ostrzew** jest także symbolem podstawowych zajęć miejscowej ludności przez minione stulecia — wyrębem, pozyskiwaniem drewna i jego obróbką.

Topór przez stulecia pełnił dwie funkcje: oręża, jak i podstawowego narzędzia mieszkańców tych puszczańskich wiosek. Ponad połowa obecnego obszaru gminy leżała w Puszczy Kozienickiej. Większość obecnych wiosek gminy powstało na terenach wcześniej wykarczowanych.

Rys. 26. W polu czerwonym godło z herbu Ogończyk (pół toczenicy srebrnej z zaćwieczoną także rogacizną), pod nim trzy karcz w rostrój złote.

Pół toczenicy srebrnej z zaćwieczoną także rogacizną pochodzi z herbu szlacheckiego Ogończyk (Powąła) nawiązuje do licznie występującego tu przez kilka stuleci (XIV–XVII wiek) średniego i drobnego rycerstwa, m.in. Kuczkowskich i Gembarzewskich w Kuczkach.

Większość wiosek gminy powstała w miejscach po wykarczowaniu nieprzebytych ostępów Puszczy Radomskiej (Kozienickiej) stąd symbole w postaci **trzech złotych karczów**. Na puszczańskie pochodzenie wielu wiosek gminy wskazują same ich nazwy: Gózd (niedostępny las), Kłonów, Budy (szałas leśny), Kuczki (szałas leśny), Klwatka (pierwotnie Krwatka — z trudem zagospodarowany teren), Sobolów, Lipiny, Karszówka (pierwotnie — Karczówka) czy Czarny Lasek.

Rys. 27. W polu czerwonym na murawie zielonej, karcz złoty z zaćwieczonym toporem o ostrzu srebrnym i stylisku złotym w pas w lewo, skrzyżowany z zaćwieczonym mieczem o rękojeści złotej i głowni srebrnej w skos. W prawym rogu łękawica srebrna.

[Podstawowe informacje o gminie Gózd i jej historii zob. opis do Rys. 20]

Łękawica srebrna pochodzi z herbu szlacheckiego Abdank (Awdaniec) nawiązuje do licznie występującego tu przez kilka stuleci (XIV–XVII wiek) średniego i drobnego rycerstwa.

Karcz złoty nawiązuje do puszczańskiej przeszłości większości wiosek gminy. Powstały one w miejscach po wykarczowaniu nieprzebytych ostępów Puszczy Radomskiej (Kozienickiej) stąd wymienione wyżej wizerunki: sosny i dwóch karczów. Na puszczańskie pochodzenie wielu wiosek gminy wskazują same ich nazwy: Gózd (nieostępny las), Kłonów, Budy (szałasy leśne), Kuczki (szałasy leśne), Klwatka (pierwotnie Krwatka — z trudem zagospodarowany teren), Sobolów, Lipiny, Karszówka (pierwotnie — Karczówka) czy Czarny Lasek. W pozostałościach po dawnej puszczy dominuje drzewostan sosnowy.

Miecz symbolizuje drobne rycerstwo (Wężyków, Zgrajów, Doliwitów, Powalów, Awdanców, Jastrzębców czy Korwinitów) oraz włodyków rozsiedlonych w kilku wioskach gminy, którego zadaniem była obrona pobliskiego grodu i miasta Radomia.

Topór przez stulecia pełnił dwie funkcje: oręza, jak i podstawowego narzędzia mieszkańców tych puszczańskich wiosek. Ponad połowa obecnego obszaru gminy leżała w Puszczy Kozienickiej. Większość obecnych wiosek gminy powstało na terenach wcześniej wykarczowanych.

Użyte barwy w projektach herbu gminy Gózd mają (oprócz wspomnianych wyżej), także znaczenie symboliczne. Z barwami tymi należy wiązać symbolikę chrześcijańską oraz inne znaczenia, m.in.: cnoty i cechy charakteru, symbole astrologiczne, m.in.: ciała niebieskie, kamienie szlachetne, metale i żywioły:

1. **Złoto (żółcień)** symbolizuje Boski majestat, objawienie Ducha Świętego, glorię zmartwychwstania, szlachetność, wspaniałomyślność, życzliwość, Słońce, topaz, złoto i światło.
2. **Srebro (biel)** to symbol czystości, uczciwości i lojalności oraz pokory, a także Księżycy, perły, srebra, wody i pokoju.
3. **Czerwień** to barwa krwi Odkupiciela, symbol Syna Bożego oraz Boskiego pomazańca (króla). Oznacza też miłość, dzielność, poświęcenie i żarliwość. Jest barwą Marsa, rubinu, ognia i wojny.
4. **Błękit** jest barwą Matki Bożej, nieba, wiary, prawdy, lojalności, wierności, stałości, Wenus, szafiru, miedzi i powietrza.
5. **Zieleń** symbolizuje sprawiedliwych i wybranych, nowe życie, nadzieję, żywotność, obfitość, zdrowie i piękno. Jest barwą Merkurego, szmaragdu i rtęci.
6. **Purpura (fiolet)** jest barwą Zbawiciela, Boga Ojca, symbolem męczeństwa i pokuty, dobroci, hojności, mądrości, dumy i umiarkowania. Przypisuje się ją Jowiszowi, ametystowi, cynie i chmurom.
7. **Czerń** to symbol: ziemi rodzicielki, bogactwa, pokory, Ziemi, nocy, ołowiu, ale także: śmierci, żaloby, smutku oraz piekła.
8. Rzadko lub bardzo rzadko stosowane w heraldyce i weksylologii, barwy pomocnicze — **barwy naturalne:** brąz, oranż (pomarańczowy), popielaty (szary) oraz kolor cielisty (barwa ciała), nie posiadają uniwersalnej symboliki.

Włodzimierz Chorążki

Bibliografia:

Arnold Stanisław, Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII—XIII), [w:] Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski, z. 1-2, Kraków 1927.

Boniecki Adam, Herbarz Polski, t. I-XVI, Warszawa 1899-1912

Buczek Kazimierz, Z badań nad strukturą terytorialną Polski wczesnośredniowiecznej [w:] Studia Historyczne t. 13, 1970.

Buczek Kazimierz, Ziemie polskie przed tysiącem lat, Wrocław 1960.

Chomicki Antoni, Herby miast i ziem polskich, Warszawa 1939.

Długosz Joannis, Liber Beneficiorum Dioecesis Cracoviensis, t. 1 —3, Kraków 1864.

Drelicharz Wojciech, Piech Zenon [pod. red.], Współczesna heraldyka samorządowa i jej problemy, Kraków 2000.

Dudziński Paweł, Alfabet heraldyczny, Warszawa 1997.

Gail Tadeusz, Herby szlacheckie Polski porozbiorowej, Gdańsk 2005.

Gail Tadeusz, Herby szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Gdańsk 2003.

Gail Tadeusz, Polskie rody szlacheckie i ich herby, Białystok 2000.

Głowacki Kazimierz [pod. red.], Historyczne miasta regionu sandomiersko-kieleckiego XIII-XX w., Kielce 2001.

Godło i barwa Polski Samorządowej, Warszawa 1998.

Górzyński Sławomir, Kochanowski Jerzy, Herby szlachty polskiej, Warszawa 1990

Gromnicki Tadeusz, Świętopietrze w Polsce, Kraków 1908.

Gumowski Marian, Zbiór pieczęci miejskich. Kartoteka pieczęci i herbów miejskich w układzie alfabetycznym [sygn. 1464–1493], Biblioteka Muzeum Czartoryskich w Krakowie.

Kulikowski Andrzej, Heraldyka szlachecka, Warszawa 1990.

Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.

Ładogórski Tadeusz, Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku, Wrocław 1958.

Maurowicz-Urbańska Helena, Lustracja województwa sandomierskiego 1789, Wrocław 1968.

Niesiecki Kacper, Herbarz Polski, t. I-X, Lipsk 1839-1846.

Ochmański W., Lustracja województwa sandomierskiego 1564-1565, Wrocław 1963.

Oprawko H., Schuster K., Lustracja województwa sandomierskiego 1660-64, Wrocław 1977.

Ostrowski J., Tablice odmian herbowych Chrzońskiego, Warszawa 1909.

Ostrowski J., Księga herbowa rodów polskich, Warszawa 1897 — 1906, t. 1 – 2.

Pałucki Władysław [pod. Red.], Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku,; [w:] Atlas Historyczny Polski, Warszawa 1993

Paprocki Bartosz, Herby rycerstwa polskiego, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858.

Pawiński Adolf, Polska w XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym; Małopolska t. 3, Warszawa 1886.

Piekosiński Franciszek, Kodeks dyplomatyczny Małopolski, t. 1-2, Kraków 1886.

Piekosiński Franciszek, Rycerstwo polskie wieków średnich, t. 1-3, Kraków 1896-1901.

Ptaśnik J., Monumenta Poloniae Vaticana, [w:] Acta Camerae Apostoliccae, T. 1 — 8, Kraków 1913

Rospond Stanisław, Słownik etymologiczny miast i gmin PRL, Wrocław 1984.

Seroka Henryk, Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku, Warszawa 2002.

Siuchniński Mateusz [pod. red.], Miasta polskie w Tysiącleciu. T. 1 i 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965-67.

Sobczak Jerzy, Święci i ich symbole, Poznań 2000.

Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W. [pod. red.], Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa 1880-1902, t. 1-15.

Szymański Józef, Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego, Warszawa 1993.

Szymański Józef, Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku, Warszawa 2001

Szymański Józef, Nauki pomocnicze historii, Warszawa 2002.

Trawkowski Stanisław [pod. red.], Atlas historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku, Warszawa 1993.

Wittig Wiktor, Zbiór pieczęci miejskich [sygn. 550-568].

Znamierowski Alfred, Insignia, symbole i herby polskie, Warszawa 2000